

DISKURZIVNI PRISTUP FENOMENU „HIBRIDNOG RATOVANJA“*

Milinko S. Vračar**

Univerzitet odbrane u Beogradu, Institut za strategijska istraživanja

Vladlena V. Tikhova***

Ministarstvo inostranih poslova Ruske Federacije, Moskovski državni institut međunarodnih odnosa

„Hibridno ratovanje“ je sintagma koja je od početka 21. veka najviše upotrebljavana u objašnjenju transformacije rata. Usled mnogih pojmovnih nejasnoća vezanih za njenu upotrebu upućene su joj značajne kritike ali se, uprkos tome, ona i dalje koristi unutar akademskih i vojnih krugova sa istom namenom. Rad, ipak, ne predstavlja kritički pristup pojmovnog određenja fenomena „hibridnog ratovanja“ niti ima za cilj dolaženje do konačnih saznanja kojim bi se on razumeo i objasnio. S obzirom da se radi o relativno novom i nedovoljno istraženom fenomenu potrebno je prethodno objasniti širi kontekst nastanka sintagme koja se na njega odnosi. Isto tako, potrebno je ukazati i na promenu značenja sintagme koja je vremenom nastala njenom upotrebom u različitim diskurzima, poput vojnog, političkog, akademskog, medijskog i dr. Kako bi dobili šira saznanja o fenomenu autori se koriste diskurzivnim analitičkim okvirom pokušavajući da ukažu na različita tumačenja sintagme „hibridno ratovanje“. Identifikujući različite percepcije njenog značenja, kao i uzroke koji su do toga doveli, oni stvaraju uslove za definisanje šireg problemskog okvira kako bi usmerili dalje pravce istraživanja predmetnog fenomena ali i savremenog rata uopšte. Iako se sintagma „hibridno ratovanje“ koristi u mnogim diskursima, posebna pažnja u radu data je vojnom, akademskom i političkom diskursu, koji su od suštinske važnosti za njeno razumevanje i objašnjenje.

Ključne reči: *hibridno ratovanje, vojni diskurs, akademski diskurs, politički diskurs*

Uvod

Iako je u upotrebi već desetak godina „hibridno ratovanje“ nije prva sintagma kojom teoretičari i vojni stratezi nastoje da objasne transformaciju rata. Pre nje i mnoge druge su korišćene sa istom namenom jer, uslovno rečeno, čitav 20. vek predstavlja period transformacije rata. On je obeležen malim, netradicionalnim oružanim sukobima po-

* Rad je nastao u okviru realizacije projekta Instituta za strategijska istraživanja „Hibridno ratovanje – iskustva i perspektive“.

** milinko.vracar@mod.gov.rs

*** grand_mgimo@mail.ru

krenutim antikolonijalnim, religijskim, etničkim i drugim motivima. Promene karakteristika rata bile su najuočljivije u vremenu nakon završetka Drugog svetskog rata a naročito u posthladnoratovskom periodu kao posledica uticaja procesa globalizacije, značajnog tehničko-tehnološkog razvoja i pojave informatičke revolucije. Na ovakav proces ukazuju kako kvantitativni tako i kvalitativni pristupi istraživanju rata.

Prema kvantitativnim pokazateljima, od 1945. godine, broj građanskih ratova znatno je veći u odnosu na međudržavne ratove uz prisutan trend stalnog povećanja broja građanskih ratova i opadanja broja međudržavnih ratova.¹ Zatim, većina ratova sada nastaje na Globalnom jugu gde se nalaze države sa najvećim brojem stanovnika, najnižim dohotkom i ponajmanje stabilnom vlašću. U ovom periodu, čini se, ratovi između velikih sila postali su zastareli s obzirom da od završetka Drugog svetskog rata u svetu traje „dugi mir“, odnosno najduži period u savremenoj istoriji u kome nije bilo ratova između najmoćnijih zemalja.²

Sve do napada Al kaide na SAD 2001. godine većina analitičara je očekivala da će građanski (unutrašnji, civilni) ratovi postati neka vrsta norme i da će oblikovati globalni pejzaž 21. veka. Ta očekivanja su sada dovedena u pitanje. Vojni planeri uočavaju mogućnost da će se u budućnosti mnoštvo malih ratova voditi od strane pripadnika iregularnih milicija ili privatnih, odnosno poluprivatnih snaga kao što su nedržavni teroristički pokreti koji će se boriti protiv regularnih državnih snaga. U tim sukobima oni će efikasno osporavati konvencionalnu superiornost komparativno jačeg državnog protivnika.³ Nastanak i upotreba sintagme „hibridno ratovanje“, a neposredno pre nje i upotreba sintagmi „iregularno ratovanje“ i „asimetrično ratovanje“, vezani su upravo za ovu konstataciju. Tokom druge polovine prošlog a naročito početkom 21. veka, one su korišćene u objašnjenju neuspeha velikih sila u sukobu sa komparativno znatno slabijim (asimetričnim) protivnikom. U te sukobe mogu se svrstati neuspeli vojni angažmani SAD u Vijetnamu, Somaliji, Avganistanu, Iraku, zatim Francuske u Alžiru, SSSR-a u Avganistanu, Rusije u Čečeniji kao i Izraela u Libanu. Njihove karakteristike ukazuju da rat, shvaćen na tradicionalan način, sasvim sigurno prolazi kroz veliki preobražaj od polovine 20. veka.

Iako je bihevioralni pristup u istraživanju rata nezamenljiv u uočavanju trendova koji ukazuju na njegovu transformaciju, on nije dovoljan za deskripciju i eksplanaciju navedenih promena. On nužno zahteva i uporednu primenu diskurzivnog (interpretativnog) pristupa s obzirom da rat predstavlja jednu od najsloženijih društvenih pojava koja se ispoljava u sociološkoj, psihološkoj, političkoj, vojnoj, ekonomskoj, tehnološkoj i drugim sferama. Šira saznanja o njegovoj transformaciji ne mogu se dobiti samo putem kvantitativnih pokazatelja, na kojima bazira bihevioralni pristup, već i uporednim korišćenjem interpretacije i analize

¹ Dupuy Kendra *et al.*, *Trends in Armed Conflict, 1946–2016*, Conflict Trends 02, Peace Research Institute Oslo, Norway, 2017.

² Charles William Kegley, Shannon Lisey Blanton, *World Politics: Trend and Transformation*, 2010–2011 Edition, Wadsworth, Cengage Learning, 2011, p. 233-234.

³ Na takvu konstataciju ukazuje sledeći kvantitativni pokazatelj. Nakon Drugog svetskog rata broj pobeda na strani vojno slabijeg protivnika u sukobu je za 10 procenata veći u odnosu na komparativno jačeg protivnika što je znatno drugačije u poređenju sa periodom tokom prve polovine 20. veka kada je broj pobeda na strani vojno jačeg protivnika bio za 30 procenata veći u odnosu na broj pobeda slabijeg protivnika (prema: Ivan Arreguín-Toft: *How the Weak Win Wars - A Theory of Asymmetric Conflict*, International Security, Vol. 26, No. 1, Summer 2001, p. 97).

drugačijih mišljenja i argumenata koji proističu iz rasprava unutar različitih diskursa, na čemu bazira diskurzivni pristup.⁴ Stoga, kako bi se dobila celovita i objektivna saznanja o sintagmi „hibridno ratovanje“ potrebno je prethodno sagledati njen nastanak, upotrebu i značenje u pojedinim diskursima koji su od posebne važnosti za njeno razumevanje, kao što su vojni, akademski i politički. Sa druge strane, s obzirom da ona nije prva niti jedina sintagma koja je korišćena u objašnjenju aktuelne transformacija rata, njeno potpuno sagledavanje moguće je jedino u okviru razmatranja šireg konteksta upotrebe drugih sintagmi koje su joj prethodile, poput već pomenutih, „iregularno ratovanje“ i „asimetrično ratovanje“ ali i „mali ratovi“, „novi rat“, „konflikt niskog intenziteta“, „netrojstven rat“, „postmoderni rat“ itd.

Neefikasnost zapadne „revolucije u vojnim poslovima“ na prelazu dva veka

Savremeni vojni i akademski diskursi, zaokupljeni problemom transformacijom rata, a time i fenomenom hibridnih formi sukoba, posebno su vezani za analizu efikasnosti američke (zapadne) „revolucije u vojnim poslovima“ (*Revolution in Military Affairs* – „RMA“) s kraja prošlog veka. Ovakva revolucija se može razumeti kao velika promena u prirodi vođenja rata koju donosi inovativna primena novih tehnologija što, u kombinaciji s značajnim promenama u vojnoj doktrini i operativnim i organizacijskim konceptima, fundamentalno menja karakter i vođenje vojnih operacija.⁵ Iako postoji mnogo dilema oko njenog značenja, generalno, „RMA“ predstavlja adaptaciju vojske na osnovne promene u socijalnim, političkim i drugim društvenim oblastima.⁶

Kao odgovor na političke i strategijske uslove koji uzrokuju konkretne probleme na operativnom i taktičkom nivou, dosadašnje „RMA“ su rezultovale tehnološkim, doktrinarnim ili organizacionim promenama i inovacijama u vojnoj delatnosti. One zahtevaju uspostavljanje složenih mešavina taktičkih, organizacionih, doktrinarnih inovacija u cilju implementacije novih konceptualnih pristupa u vođenju rata. Efikasnost tih promena može biti potvrđena samo tokom primene u praksi, u suprotnom ona ostaja samo u okvirima nepotvrđenih teorija.⁷ U poslednje tri decenije debata o „RMA“ vezana je za „transformacionu agendu“ američkih (zapadnih) oružanih snaga. Težnja za dobijanjem odgovora na pitanja šta u vezi njene potvrde u praksi pokazuje iskustvo iz sukoba u periodu nakon Hladnog rata, posebno ona iskustva sa početka novog milenijuma, dovelo je do nastanka novih teorija i na njima zasnovanih novih sintagmi koje su se upotrebljavale u objašnjenju njene efikasnosti.

⁴ Milinko Vračar, *Razmatranje adekvatnog teorijsko-epistemološkog pristupa u istraživanju fenomena „hibridnog ratovanja“*, Vojno delo, 7/2017.

⁵ *The Revolution in Military Affairs*, Special Report, NATO Parliamentary Assembly, November 1998, - <http://www.iwar.org.uk/rma/resources/nato/ar299stc-e.html#top>, pristupljeno: 3.11.2017.

⁶ Videti više u: Gary Chapman, *An Introduction to the Revolution in Military Affairs*, XV Amaldi Conference on Problems in Global Security, Helsinki, Finland, September 2003, <http://www.lincci.it/rapporti/amaldi/papers/XV-Chapman.pdf>, pristupljeno: 3.11.2017.

⁷ Brian P. Fleming, *The Hybrid Threat Concept: Contemporary War, Military Planning and the Advent of Unrestricted Operational Art*, School of Advanced Military Studies, United States Army Command and General Staff College, Fort Leavenworth, Kansas, 2011, p. 39.

Zapadna „RMA“ s kraja 1980-tih podrazumevala je transformaciju američkih oružanih snaga kroz njihovu optimizaciju na brojačano manje i pokretljivije snage kojima bi neprestano bile dostupne informacije sa terena i koje bi bile opremljene i osposobljene za intenzivnu terensku borbu i precizno dejstvo.⁸ Intencija je bila da se tehničko-tehnoškim, informacionim, manevarskim, komunikacionim, komandnim i drugim unapređenjima dostigne takva superiornost kojom bi se izbegla direktna i dugotrajna borba na terenu, minimizirali materijalni i ljudski gubici, smanjila cena koštanja operacija itd. Tako su na osnovama tehničke superiornosti nazivi poput „informaciona dominacija“ ili „vidi prvi, deluj prvi, završi odlučujuće“, bili dominantni u razmatranju budućih ratnih sukoba od strane američkih i drugih zapadnih stratega. Ovakav pristup je bazirao na pojavi streljane tehnologije, razvoju informacione tehnologije i umrežene komunikacije, sveobuhvatnog i neprestanog elektronskog nadzora itd. Otklon od tradicionalnog koncepta frontovske borbe nazvan je „mrežnacentričnim ratovanjem“, „nelinearnim ratovanjem“, „beskontaktnim ratovanjem“ itd.

Analizirajući primenu ovakvog načina ratovanja ruski general Gerasimov iznosi da je NATO operacijom u Jugoslaviji 1999. godine započeta era beskontaktnih ili distancionih ratova.⁹ Međutim, mnogo je više onih koji su tvrdili da je navedeni koncept primenjen i potvrđen osam godina ranije, tokom Prvog zalivskog rata (operacija „Pustinjska oluja“). Prema Deskeru „Zalivski rat se pojavio kao vesnik 'RMA' donoseći integraciju novih tehnologija i vojnih operacija, naglašavajući promene u vođenju rata ... 1991. godine svet je bio na vrhuncu 'revolucije u vojnim poslovima'“.¹⁰

U suštini, navedeni koncept je ukazivao na konvencionalnu prirodu poslehladnoratovske „RMA“. Kako iznosi Kordesman, ona je bazirala na tehničkim a, posledično tome, i na taktičkim promenama koje su doprinele postizanju konvencionalne superiornosti američkih i drugih zapadnih snaga. To je svakako doprinelo brzom pobedi koalicionijskih snaga nad iračkim u Zalivskom ratu. Međutim, kako dodaje, „sada se čini skoro nostalgичnim kada se setimo da su 1991. godine široku koaliciju američkih, evropskih i arapskih snaga činile njihove redovne konvencionalne snage. One su se borile za oslobođenje Kuvajta u direktnom oružanom sukobu sa regularnim iračkim snagama, u vazduhu i na zemlji, koji se završio dugotrajnim prekidom vatre između državnih aktera“.¹¹ Ono našta je Kordesman hteo da ukaže najpre bi se moglo razumeti kao konstatacija da je era tradicionalnih konvencionalnih međudržavnih ratova završena, onako kako ih pamtimo kroz Napoleone ratove, Prvi i Drugi svetski rat. Njihovo mesto sada zauzimaju neki drugi, netradicionalni sukobi koji su po svojoj prirodi asimetrični i nelinearni.

Još od vijetnamskog rata (1955-1975) i sovjetsko-avganistanskog rata (1979-1989) vidno se menja operativno okruženje u kojima su se odvijali ratni sukobi. To je svakako uticalo

⁸ *Complex Irregular Warfare: The Face of Contemporary Conflict*, Chapter Nine in: Military Balance, International Institute for Strategic Studies, London, 2005, pp. 411-412.

⁹ Valerij Gerasimov, Mir na granjah vojny, Gazeta "Voenno-promыšlennyj kurьer", 13 marta 2017.

¹⁰ *The Revolution in Military Affairs for Small States*, Report of a Conference organized by the Institute of Defence and Strategic Studies, Singapore 25-26 February 2004, http://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2014/07/RMA_small_states13.pdf, pristupljeno: 5.12.2017.

¹¹ Prema: Anthony H. Cordesman, *21st Century Conflict: From "Revolution in Military Affairs" (RMA) to "Revolution in Civil-Military Affairs" (RCMA)*, Center for Strategic and International Studies, July 2, 2015, https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/publication/150702_Speech_RMA_RCMA_Rev_in_Mil_Affairs.pdf, pristupljeno: 3.11.2017.

na njihovu fizionomiju. Konvencionalna superiornost velikih sila, poput SAD i SSSR-a, pokazala se nedovoljnom za postizanje ciljeva u sukobu sa znatno slabijim snagama Vijetkonga i talibanskog pokreta koji su vešto i efikasno primenjivali mešavinu konvencionalnih i nekonvencionalnih metoda ratovanja.¹² Slično je bilo i sa francuskim vojnim angažmanom u Alžirskom ratu za nezavisnost (1954-1962).¹³ Ipak, do značajne izmene operativnog okruženja dolazi nestankom bipolarnе podele sveta (1989) te se neretko iznosi da su savremeni ratovi posledica okončanja Hladnog rata. Oni su bili odraz vakuma vlasti, tipičnog za tranzicione periode u svetskim poslovima, dostupnosti viška oružja, diskreditovanja socijalističkih ideologija, dezintegracije totalitarnih država, povlačenja podrške velesila šticieničkim režimima itd.¹⁴ U posthladnoratovskom periodu nastaje geopolitički vakum na postsovjetskom, postjugoslovenskom i prostorima Bliskog Istoka i severa Afrike čime je otvorena pandorina kutija narastajućeg nacionalizma i religijskog ekstremizma. To je većinu država sa tih prostora učinilo slabim ili propalim. Izbijanjem mnogih lokalnih kriza i unutrašnjih sukoba, ti prostori su postali baza za pojavu novih ili narastanje već postojećih nedržavnih militantnih pokreta i organizacija čija je snaga značajno osporavala moć država u kojima su delovali.

Jačanje talibanskog pokreta i pojava Al Kaide u desetogodišnjem avganistanskom ratu rezultovali su stvaranjem transnacionalnog „Globalnog salafističkog džihada“, decentralizovanog islamističkog pokreta koji je tokom 1990-tih godina objedinio različite islamističke organizacije i terorističke kolektivite širom sveta.¹⁵ Nastao je od strane fundamentalističkih snaga unutar islamske civilizacije kao reakcija na „vesternizaciju“ tog prostora i vladavinu sekularnih režima u postkolonijalnim islamskim državama.¹⁶ Od početnog koketiranja sa zapadnim silama u avganistanskom, jugoslovenskom i čečenskom sukobu, „Globalni salafistički džihad“ je tokom 1990-tih godina izrastao u ozbiljnog suparnika Zapada izazivajući njegovu konvencionalnu vojnu superiornost pa čak i sposobnost da zaštiti svoje građane na sopstvenoj teritoriji. Najupečatljiviji dokaz tome jeste teroristički napad Al Kaide na Njujork i Vašington 2001. godine koji je, više nego ranije, pokrenuo pitanje efikasnosti zapadne konvencionalne posthladnoratovske „RMA“. Događaji koji su se desili pre ovog napada takođe idu u prilog preispitivanja tadašnje zapadne „RMA“.¹⁷

Američki i drugi zapadni stratezi, međutim, nisu izvukli pouke iz ovih događaja te je stvoren utisak da će, nešto više od decenije nakon Prvog zalivskog rata, konvencionalna „RMA“ dominirati početkom 21. veka. Tako je druga intervencija koalicije u Zalivu 2003. godine ponovo primenila konvencionalnu taktiku koja je bazirala na iskustvima iz prethodnog zalivskog sukoba. Iako se činilo da je brza početna pobeda nad iračkim snagama bila zasnovana na postojećoj „RMA“ i naučenim lekcijama iz 1991. godine, situacija na terenu ubrzo je izgledala

¹² Karl Lowe, *Hybrid War in Vietnam*, in: Williamson Murray, Peter R. Mansoor (ed.), *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*, Cambridge University Press, 2012, pp. 254-288.

¹³ Roger Trinquier, *Modern Warfare: A French View of Counterinsurgency*, Praeger Security International, 2006.

¹⁴ Meri Kaldor, *Novi stari ratovi – organizovano nasilje u globalizovanoj eri*, Beogradski put, Beograd, 2005, str. 16.

¹⁵ Videti više u: Mark Sejdžmen, *Terorističke mreže*, Udruženje diplomaca Centra „Džordž K. Maršal“, Beograd, 2006.

¹⁶ Videti više u: Bernard Luis, *Kriza islama*, Čarobna knjiga, Beograd, 2004.

¹⁷ U njih sasvim sigurno spadaju neuspešna američka vojna intervencija u Somaliji (1993), prvi napad Al - Kaide na Sveteski trgovinski centar u Njujorku (1993), zatim napadi Al Kaide na američke ambasade u T - anzaniji i Keniji (1998) kao i na američki ratni brod „USS Cole“ (2000) u Jemenu. Zatim, tu su i američki vojni angažmani tokom 1990-tih godina u Haitiju, Sudanu, Liberiji, CAR-u, Sjevernoj Africi, Istočnom Timoru, Kambodži itd. Svi oni ukazuju na istu problematiku, odnosno na neefikasnost postojeće konvencionalne RVP.

sasvim drugačije. Već do sredine 2004. godine bilo jasno da je poraz Sadamovih snaga otvorio iračku teritoriju za pokretanje pritajenih verskih i etničkih sukoba, narastanje religijskog ekstremizma, eskalaciju terorizma i pobunjeničtva. Na sve to zapadna, tehnološki utemeljena konvencionalna „RMA“, nije imala odgovor. Slično je bilo i u Avganistanu. Pad talibana i Al Kaide 2001. godine pokazao se samo privremenim. Par godina kasnije talibani su počeli da izvode novu, mnogo izazovnije kombinaciju terorizma, asimetrične borbe, pobune i versko ideološkog ekstremizma. Tako su se, do 2005. godine, SAD i njeni saveznici suočili sa značajnim spektrom civilno-vojnih izazova koji su prolongirali sukobe u Iraku i Avganistanu.¹⁸

Sukobi u Somaliji, Libanu, Iraku i Avganistanu potvrdili su sposobnost nedržavnih aktera poput talibana, Al Kaide ili Hezbolaha, da uspešno kombinuju elemente konvencionalnog i nekonvencionalnog ratovanja sa drugim nevojnim modelima operacija na jedan novi i nepoznat način koji je izazivao zapadnu vojnu praksu zbog doživljaja neefektivnosti. Smatralo se da su nedržavni akteri prikazali visok nivo vojne sofisticiranosti uvećavajući svoje mogućnosti uspešnim korišćenjem savremenih sistema naoružanja, tehnologija i taktika za šta se smatralo da do tada nije bilo imanentno nedržavnim protivnicima. Kombinovanje ovakvih konvencionalnih mogućnosti sa nekonvencionalnim veštinama i čineći to istovremeno unutar istog bojnog polja viđeno je kao potencijalna nova i istaknuta karakteristika nedržavnih aktera u savremenim sukobima. Ovakav koncept ratovanja nedržavnih aktera, podstaknut izraženom asimetrijom snaga strana u sukobu, kasnije je nazvan „hibridno ratovanje“ i označen glavnom pretnjom po zapadne globalne interese.

Pokazalo se da su američki stratezi tokom Hladnog rata pogrešno procenili buduće operativno okruženje te da projektovana konvencionalna „RMA“ nije mogla da odgovori na novonastale pretnje koje danas poznajemo kao „asimetrične“, „nekonvencionalne“, „iregularne“, „netradicionalne“, „hibridne“ itd. Njena neefikasnost se može objasniti time što su njeni kreatori, u eri blokovske suprotstavljenosti super sila, stavili težište na tehnološki a izostavili socijalni (civilni) aspekt u projekcijama budućih ratova. Nesumnjivo, tehničko-tehnološki razvoj, i na njemu zasnovana promena taktike načina upotrebe vojnih snaga, doprineli su dostizanju neprikosnovene konvencionalne superiornosti zapadnih armija i, sledstveno tome, promeni fizionomije ratnih sukoba na početku 21. veka. Ipak, usled nestanka konvencionalnog (sovjetskog) suparnika na Istoku a, s druge strane, pojave iregularnih vojnih formacija „Globalnog salafističkog džihada“, te promene su znatno više oblikovane socijalnim aspektom posthladnoratvskog globalnog miljea, to jest onim što Kordesman naziva „revolucijom u civilno-vojnim poslovima“.

Mnogi zapadni vojni analitičari i praktičari rata poput Linda, Hems, Duponta, Matisa, Hofmana i drugih, ukazivali su na neefikasnost konvencionalnog nastupa zapadnih armija u izmenjenom operativnom okruženju i na neophodnost revizije strategijskih i doktrinarnih pristupa novonastalim promenama. Smatrali su da zastupnici zapadne „RMA“, početkom 21. veka, nisu izvukli pouke iz prethodnih oružanih sukoba, pogotovo ne iz onih u kojima su američke (zapadne) vojne snage bile direktno involvirane. General Matis i potpukovnik Hofman, kritikovali su kreatora američke „RMA“ zbog njihove opsednutosti tehnološkim aspektom vođenja rata i zanemarivanja dominantne uloge ljudske dimenzije.¹⁹ Hofman iznosi: „U

¹⁸ Prema: Anthony H. Cordesman, *Isto*.

¹⁹ James N. Mattis, Frank G. Hoffman, *Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars*, U.S. Naval Institute, Proceedings Magazine, Issue: November 2005, Vol. 132/11/1,233.

vreme napada 11. septembra, Bušova administracija je sprovodila transformaciju odbrane naglašavajući značaj raketne odbrane, svemirskih sredstava, preciznosti oružja i informacione tehnologije. Ova transformacija se pokazala irelevantnom nasuprot pretnjama američkoj nacionalnoj bezbednosti sa kojima se sada suočava, to jest sa pojavom netradicionalnih protivnika koji vode složene 'iregularne ratove'.²⁰ Prema Matisu američka konvencionalna superiornost, zasnovana na modernoj tehnologiji, izaziva takvu logiku kod državnih i nedržavnih aktera koji se udaljavaju od tradicionalnog načina ratovanja tražeći određene mogućnosti ili neke neočekivane kombinacije tehnologije i taktike kako bi zadobili prednost.²¹

Međutim, nije se samo zapadna konvencionalna superiornost pokazala neefikasnom. Pored već spomenutog sovjetskog angažovanja u Avganistanu (1979-1989), slična situacija je bila u Rusiji tokom Prvog čečenskog rata (1994-1996) gde su se konvencionalne ruske snage sukobile sa pobunjeničkim čečenskim formacijama. Uprkos nadmoći u ljudstvu, naoružanju i vazdušnoj podršci, ruske snage su se suočile sa velikim neuspesima u sukobu sa čečenskim gerilcima što je rezultovalo potpunom demoralizacijom ruske vojske i skoro opštem protivljenju ruske javnosti ovom ratu. Zbog toga je 1996-te proglašeno primirje a godinu dana kasnije potpisan mirovni sporazum čime je ovaj sukob zamrznut. Iako su tokom Drugog čečenskog rata (1999-2000) ruske snage povratile upravu nad Čečenijom, gerilci širom severnog Kavkaza nastavili su da nanose Rusima velike gubitke još narednih nekoliko godina, dok su čečenski teroristi izveli nekoliko terorističkih napada u samoj Rusiji. Opšti zaključak jeste da konvencionalna pobeda ruske vojske nije donela trajan mir na ovom prostoru a da su čečenske pobunjeničke snage nastavile sa delovanjem drugim metodama.

Sukobi u Somaliji, Iraku, Avganistanu i Čečeniji, bili su reprezentivi onoga što Kordešman objašnjava „revolucijom u civilno-vojnim poslovima“. U uslovima izražene asimetrije snaga protivnika ona je rezultovala novim, netradicionalnim pojavnim oblicima ratnih sukoba koji su izazivali konvencionalnu superiornost velikih sila. Njih je 2002. godine slikovito objasnio Dupont: „Tradicionalne međudržavne konflikte 20. veka zamenjuju novi tzv. 'hibridni ratovi' kao i asimetrične forme nadmetanja gde ne postoji jasna razlika između vojnika i civila kao i između organizovanog nasilja, terora, kriminala i rata. Budući ratovi biće 'pastorčad' sukoba u Somaliji i Čečeniji, ali i sinovi Pustinske oluje, i imaće više zajedničko sa tribalizmom i anarhičnim divljaštvom Srednjeg veka nego sa strukturiranim konfliktima u nedavnoj prošlosti. Pri tome, ovi sukobi će se odigravati na globalnom nivou. Izvršiocima nesistematskog nasilja biće vešti u korišćenju modernih tehnologija i informacionih operacija“²². Iz svega navedenog, Dupont zaključuje da „prevencija i upravljanje takvim ratovima već zahteva nove strategije i pristupe, međutim, postoje malo dokaza da su arhitekta naše strateške politike shvatili ovu neophodnost“.²³

Rasprava koja se tih godina vodila unutar vojnih krugova o američkoj (zapadnoj) „RMA“ i karakteristikama savremenih sukoba u kojima se ona pokazala neefikasnom, postepeno je uvrstila sintagmu „iregularno ratovanje“ unutar vojne terminologije, a nakon njega i sintagmu „hibridno ratovanje“. Iako je krajem prošlog i početkom novog veka sin-

²⁰ Frank G. Hoffman, *Complex Irregular Warfare: The Next Revolution in Military Affairs*, Orbis, Volume 50, Issue 3, Summer 2006, p. 395.

²¹ James N. Mattis, Frank G. Hoffman, *Isto*.

²² Alan Dupont, *Transformation or stangnation?: Rethinking Australia's Defence*, Parliament House, Canberra 13. November 2002, <http://ips.cap.anu.edu.au/sites/default/files/WP-SDSC-374.pdf>, pristupljeno: 3.11.2017.

²³ *Isto*.

tagma „hibridno ratovanje“ korišćena od strane nekolicine zapadnih vojnih analitičara, najznačajniji doprinos u njenoj upotrebi a, naročito, u utemeljenju teorije „hibridnog ratovanja“, pripada već pomenutim američkim oficirima, penzionisanom američkom potpukovniku Frenku Hofmanu i aktuelnom ministru odbrane SAD generalu Džejsmu Matisu.

Godine 2005-te, podstaknuti američkim neuspesima u Avganistanu i Iraku, general Matis, tadašnji komandant Marinskog korpusa SAD, ukazuje da je najveća opasnost u porastu takozvanih iregularnih izazivača iznoseći da se njihove metode ratovanja povećavaju u obimu i sofisticiranosti. On dodaje: „Kao takvi, oni će osporavati globalne američke bezbednosne interese, pokušavajući da iskoriste taktičke prednosti u vremenu i na mestu po sopstvenom izboru, umesto da igraju po američkim pravilima. Oni žele da akumuliraju seriju malih taktičkih efekata, veličajući ih kroz medije i kroz informacijski rat, kako bi oslabili američku odlučnost. Na meniju imaju četiri izbora načina i sredstava rata, od konvencionalnog do iregularnih (terorizam, pobuna i kriminalne aktivnosti), a njihova sinteza je ono što se naziva „hibridno ratovanje“.²⁴ Hofman usvaja Matisovo određenje hibridnog praktkovanja rata, kao kombinovane primene konvencionalnih i iregularnih metoda i, dve godine kasnije, ono će poslužiti kao osnova u njegovom utemeljenju teorije „hibridnog ratovanja“. Stoga, celovito razumevanje ove teorije zahteva prethodno razmatranje koncepta „iregularnog ratovanja“ u vojnom i akademskom diskursu.

„Iregularno ratovanje“ u vojnom diskursu – asimetričnost snaga uzrokuje primenu iregularnih metoda

U nastojanju da ukaže na karakteristike savremenih sukoba u kojima se američka konvencionalna superiornost pokazala neefikasnom, Hofman se u svojoj analizi *Small Wars Revisited: The United States and Nontraditional Wars* iz 2005-te oslanja na Folovu teoriju „malih ratova“ (*Small Wars*)²⁵ iz 1956. godine. On potvrđuje njegovu konstataciju da živimo u „veku malih ratova“ (mислеći na 20. vek – prim. aut.) i naglašava da su „planeri bezbednosti Hladnog rata bili fokusirani na monolitnu i konvencionalnu pretnju zasnovanoj na malo verovatnoj, ali destruktivnoj opasnosti od velikog međudržavnog konflikta super sila. U međuvremenu, najčešći oblik rata tokom proteklih pola veka činili su iregularni i unutrašnji sukobi, ono što se obično nazivalo 'mali ratovi'. To i ne čudi jer je čitav 20. vek bio period revolucija i borbe naroda za oslobađanje od kolonijalne potčinjenosti“. Hofman izjednačava značenje sintagme „mali ratovi“ sa značenjem drugih sintagmi koje su se na prelazu dva veka pojavile u objašnjenju iregularnih formi sukoba poput „gerilski rat“, „nepravilni rat“, „rat u sivoj zoni“, „divljački rat za mir“. Prema njemu to su kampanje u kojima barem jedna strana u sukobu ne angažuje regularne vojne snage kao glavne i ne primenjuje konvencionalne metode ratovanja.²⁶ Ipak, posebno mesto u njegovoj analizi nalazi teorija „četvrte generacije ratovanja“ (*Fourth generation warfare* – „4GW“).

²⁴ James N. Mattis, Frank G. Hoffman, *Isto*.

²⁵ Bernard B. Fall, *The Theory and Practice of Insurgency and Counter-Insurgency*, Naval War College Review, Winter 1998 (Reprint of Fall's article from April 1965).

²⁶ Frank G. Hoffman, *Small Wars Revisited: The United States and Nontraditional Wars*, The Journal of Strategic Studies Vol. 28, No. 6, Routledge, UK, December 2005, pp. 913 – 940.

Iako je tokom 1990-tih većina stratega unutar američkih vojnih krugova zastupala konvencionalnu agendu zvanične „RMA“, manja grupa njih, predstavnika „4GW“, imala je sasvim drugačiju percepciju prirode savremenih i budućih ratova. Godine 1989-te, Lind i grupa američkih oficira ukazuju na progresiju promene vođenja rata kroz, do sada, zabeležene tri različite generacije „modernog ratovanja“. Prema njima nalazimo se u periodu „četvrtе generacije ratovanja“, dok se prethodne tri vežu za periode nakon Napoleonovih ratova, zatim Prvog i Drugog svetskog rata.²⁷ Ti ratovi su, po svojim karakteristikama, predstavljali izvesne „revolucije u vojnim poslovima“, odnosno prekretnice u ratovođenju, i time bitno odredili prirodu oružanih sukoba koji su se odvijali u vremenu oko i nakon njih.

U prvoj generaciji ratovanja primat je imala brojnost armija u sukobu i preovlađivao je ljudski potencijal. U drugoj generaciji (prve dekade 20. veka) prevlast je bila na strani tehnologije i tehničkih inovacija u naoružanju, odnosno na vatrenoj moći. U trećoj generaciji ratova, koja je trajala od Drugog svetskog rata pa sve do sredine 1980-tih, preovlađujuću komponentu je predstavljala sposobnost manevra. Međutim, predstavnici ove teorije najavili su uspostavljanje tzv. „četvrtе generacije ratovanja“, koja će biti više fluidna, decentralizovana i asimetrična u odnosu na način ratovanja u prošlosti. Pri tome, predviđeli su značajniju ulogu svih nedržavnih faktora koji su u tom trenutku bili u snažnom zamajcu razvoja kao i povećanje informacionog ratovanja i psiholoških operacija.²⁸

U vreme kada je Lind predstavio koncept „4GW“ njegovi stavovi nisu izazvali mnogo pažnje unutar američkih vojnih krugova. Jedan od retkih koji je od početka sledio njegovu teoriju bio je Hems koji, 1994. godine, objašnjava proces evolucije ratovanja koristeći Lindovu „4GW“ teoriju. Godinama kasnije, nakon napada Al Kaide na SAD 2001. godine, on iznosi mišljenje da je upravo taj događaj predstavljao potvrdu ove teorije. Lind, Hems, a kasnije i drugi zastupnici „4GW“ teorije, smatrali su da ovaj koncept zamagljuje linije između rata i politike, sukoba i mira, vojnika i civila, nasilja na bojnopolju i sigurnih zona. Ovaj novi oblik ratovanja nastao je usled gubitka monopola države nad upotrebom nasilja, porasta kulturnih, etničkih i verskih konflikata i od širenja globalizacije, naročito napredne tehnologije. On se odvija na decentralizovan način, šireći se kroz čitav region, ili čak svet. Ovaj način ratovanja nema definisano bojno polje, umesto toga sprovodi se istovremeno u naseljenim mestima, ruralnim područjima i kroz virtualne mreže. Njegova forma se stalno menja kako bi se izbeglo otkrivanje od strane neprijatelja a, s druge strane, kako bi se otkrila i napala ona mesta gde su najranjiviji. U takvom načinu ratovanja mete nisu samo vojnici, već i neborci, verske ideje, pravni okviri, mediji, međunarodne agencije, ekonomske aktivnosti, politička moć i umovi ljudi. Shodno tome, ciljevi su izabrani ne samo za fizičko uništenje, već više za njihov mentalni i moralni uticaj na protivnika. Na kraju, cilj je da se iskoriste slabosti neprijatelja i da se potkopa njegova snaga kako bi se donosioci političkih odluka ubedili da njihovi strateški ciljevi nisu nedodirljivi i da su suviše skupi za očekivanu korist. Zato prema Hemsu, „4GW“ kampanje predstavljaju pomeraj od klasične vojne kampanje podržane informacionim operacijama ka stratejskim informacionim kampanjama podržane gerilom i terorizmom. Jedino putem informacija „4GW“ ratnici mogu da promene mišljenje stanovništva i pobede neprijatelja iznutra. Još jedan značajan napredak nalazi se u onome što Hems naziva organizacionim pomakom pobunjenika. Oni su se pretvorili u složenu koaliciju koja je umrežena i transnacionalna.

²⁷ William Lind S et al., *The Changing Face of War: Into the Fourth Generation*, Marine Corps Gazette, October 1989, p. 22.

²⁸ Isto.

Zastupnici ovakvog mišljenja veruju da je značajan disparitet između filozofija i resursa nacionalnih država i nedržavnih aktera proizvela „4GW“ strategiju i taktiku. Tokom sukoba, ove očigledne neusaglašenosti stvaraju decentralizovanost a nedržavni akteri usvajaju iregularne i asimetrične metode u pokušavaju da zaobiđu snage svojih vojno superiornijih protivnika i udaraju direktno na njihove kritične političke, kulturne ili populacione ciljeve. Nedržavni akteri prepoznaju da njihovi napadi na komunikacije i kulturne ikone mogu imati dramatičan uticaj na psihu protivnikove populacije. Njihov cilj je demoralizacija stanovništva i uništavanje volje njihovih lidera da nastave sa borbom. Kako Hofman iznosi, „4GW“ teoriju karakteriše izrazit fokus na nedržavnim akterima kao i na političkim i psihološkim oblicima napada koje direktno utiču na volju protivnika.

Za razliku od teoretičara „4GW“ koji su u središte svoje analize stavili nedržavne aktere, teorija „složenih ratova“ (*Compound Warfare* – „CW“), koja se pojavila par godina kasnije, imala je znatno širi pogled na problematiku „iregularnog ratovanja“. Naime, prema zastupnicima ove teorije, u dugoj istoriji rata, kako bi se postigla pobjeda nad protivnikom, primetna je neprestana kombinovana upotreba regularnih ili redovnih (konvencionalnih) i iregularnih ili gerilskih (nekonvencionalnih) snaga od strane jednog aktera u sukobu. Ovakav pogled na vođenje rata predstavljen je od strane Hubera 1996. godine da bi svoju teoriju detaljnije razradio sa Perlmanom, Morlokom, Braunom, Brumom, Bjordžom, Briggsom i Baumanom u zborniku radova *Compound Warfare: That Fatal Knot* iz 2002. godine.²⁹

Najjasniji oblik „CW“ jeste onaj u kome jedna strana u sukobu ima regularne i iregularne snage koje se bore sa istim ciljem. U takvoj situaciji mogu se realizovati potpuni komplementarni efekti „složenog ratovanja“, jer svaka od snaga izvodi operacije koje u potpunosti izražavaju njihove sposobnosti. Ključni aspekt komplementarnog odnosa između regularnih i iregularnih snaga jeste način na koji povećavaju broj i raznolikost pretnji sa kojima se suočava neprijatelj. Iregularne snage napadaju slabe tačke neprijatelja kako bi on razvio svoje snage koje bi inače bile koncentrisane protiv regularnih snaga. S druge strane, regularne snage pritiskaju neprijatelja da koncentriše snage za odbranu koje bi on inače želeo da razvije kako bi se suprotstavio napadima iregularnih snaga. Osim u slučajevima kada neprijatelj poseduje dovoljno velike i mobilne snage da istovremeno i efikasno odgovori svim pretnjama, strana koja poseduje i regularne i iregularne snage može u određenim vremenskim prilikama postići lokalnu superiornost.³⁰

Analizom navedenih teorija moglo bi se izneti da je zapadni vojni diskurs o transformaciji rata, tokom 1990-tih i prvih godina 2000-tih godina, bio fokusiran na koncept „iregularnog ratovanja“. Međutim, ovaj diskurs nije iznedrio teoriju „hibridnog ratovanja“, iako je ova sintagma u više navrata korišćena. Smatra se da ju je prvi upotrebio Voker 1998. godine objašnjavajući „hibridno ratovanje“ kao kombinaciju specijalnog i konvencionalnog načina ratovanja.³¹ Godine 2002-ge, i Nemet je upotrebio sintagmu za objašnjenje taktike čečenskih pobunjenika u sukobu sa regularnim ruskim formacijama,³² a iste godi-

²⁹ Thomas M. Huber et al., *Compound Warfare: That Fatal Knot*, U.S. Army Command and General Staff College Press Fort Leavenworth, Kansas, 2002.

³⁰ Frank G. Hoffman, *Hybrid Warfare and Challenges*, JFQ, Issue 52, 1st quarter 2009.

³¹ Robert G. Walker, *Spec Fi: the United States Marine Corps and Special Operations*, Master's Thesis, Monterey, CA, Naval Post Graduate School, December 1998.

³² William J. Nemet, *Future war and Chechnya: a case for hybrid warfare*, Monterey, California. Naval Postgraduate School, June 2002, https://www.youtube.com/results?search_query=generation+74, pristupljeno 11.11.2017.

ne već pomenuti Dupont konstatuje da tradicionalne međudržavne konflikte 20. veka zamjenjuju novi tzv. „hibridni ratovi“ kao i asimetrične forme nadmetanja gde ne postoji jasna razlika između vojnika i civila kao i između organizovanog nasilja, terora, kriminala i rata³³. Pet godina kasnije, Arkila upotrebljava ovu sintagmu za objašnjenje terorizma i gerile kao sastavnog dela savremenog rata, potkrepljujući svoje stanovište objašnjenjem načina ratovanja Al Kiade i čečenskih pobunjenika.³⁴ Dakle, u navedenom periodu, sintagma „hibridno ratovanje“ je korišćena unutar vojnih krugova isključivo u nastojanju objašnjenja iregularnog načina ratovanja primenjenog od strane nedržavnih aktera u sukobu sa konvencionalno superiornijim regularnim snagama i nije imao značenje koje ima danas. Ipak, vojni diskurs o transformaciji rata sa fokusom na koncept „iregularnog ratovanja“ imao je izuzetan uticaj na kasnije utemeljenje teorije „hibridnog ratovanja“.

„Iregularno ratovanje“ u akademskom diskursu – pitanje promene prirode rata

Akademski diskurs o transformaciji rata s kraja 1980-tih tekao se uporedo sa vojnim. Zaključci o savremenim i budućim ratovima koji su iz njih proistekli mogu se smatrati više nego komplementarnim. Međutim, njihova osnovna razlika je bila drugačiji fokus na istu problematiku. Dok su se unutar vojnog diskursa analitičari težišno bavili praktičnim aspektom promene fizionomije rata, tačnije operativnim problemima sa kojima su se američke (zapadne) snage susretale na terenu, predstavnici akademske zajednice više su bili fokusirani na teorijska pitanja promene prirode rata. Oni su na osnovama novonastalih promena karakteristika rata kritikovali, potpuno osporavali ili, s druge strane, branili tradicionalno (klasično) razumevanje rata.

Naime, prema još uvek aktuelnoj klasičnoj teoriji, rat, u najužem smislu, predstavlja organizovano oružano nasilje između suverenih država. Nosioци tog nasilja su regularne vojne snage, kao instrument Vlade, a legitimitet za vođenje rata Vlada dobija od naroda, to jest ratove vodi Vlada u ime naroda. Ovakvo, državocentrično poimanje rata, u vidu „svetog trojstva države, vojske i naroda“, ustanovio je još početkom 19. veka pruski general i vojni teoretičar Karl fon Klauzevic u svom kapitalnom delu *O ratu*.³⁵ Navedeno poimanje rata, izražavalo je stanovište političkih, intelektualnih i vojnih lidera još tokom 17. i 18. veka, i održalo se, u gotovo nepromenjenoj formi, sve do današnjih dana.³⁶ Međutim, kako je čovečanstvo zakoračilo u 20. vek, a naročito nakon završetka Hladnog rata, na scenu je stupao sve veći broj do tada neuobičajenih, netradicionalnih formi oružanih sukoba koji su zaokupljivali pažnju teoretičara.

³³ Dupont Alan, *Isto*.

³⁴ John Arquilla, *The End of War as We Knew It? - Insurgency, Counterinsurgency and Lessons from the Forgotten History of Early Terror Networks*, in: *The Long War: Insurgency, Counterinsurgency and Collapsing States*, *Third World Quarterly*, Vol. 28, No. 2, Routledge, 2007, p. 369-386.

³⁵ Klauzevic, *O ratu*, Vojno delo, Beograd, 1951, str. 55.

³⁶ Nagao Yuichiro, *Unconventional Warfare: A Historical Perspective*, in: *Essence of Military Power: At the Dawn of the 21st Century* The National Institute for Defence Studies, Ministry of Defence of Japan, 2001, p. 167-179, http://www.nids.mod.go.jp/english/event/symposium/pdf/2001/sympo_e2001_6.pdf, pristupljeno 5.10.2017.

Uočavajući nastale promene, teoretičari rata su od kraja 1980-tih godina prošlog veka pristupom problematizovali promenu njegove prirode. Tako je akademska zajednica pokušavala da pruži odgovor na pitanje da li se na međunarodnoj sceni pojavio neki novi tip rata koji je po svojim karakteristikama suštinski različit od prethodnih. Opšti zaključak većine teoretičara iz tog perioda jeste da je transformacija rata odražavala sve veću složenost i ne-tradicionalnost sadržaja savremenih ratnih sukoba što ih je činilo drugačijim u odnosu na prethodne (tradicionalne, klasične ili modernističke) forme ratovanja. Time je svakako jedan od važnijih predmeta rasprava unutar akademskog diskursa bio i ostao način na koji su proces globalizacije, tehničko-tehnološki razvoj i, sledstveno tome, nastale društvene promene na unutrašnjem i međunarodnom planu, uticali na različite aspekte rata, odnosno na njegove sadržaje. Na najopštijem teorijskom nivou, na akademskim raspravama je preispitivano da li se, u savremenim okolnostima, odnosi države, vojske i naroda, onako kako ih je Klauzevic predstavio u vidu „svetog trojstva“, promenili u poslovima rata.

Međutim, zatečeni u međuprostoru, u kome postojeći klasični (modernistički) teorijski okviri nisu u potpunosti mogli da objasne postojeću praksu a, s druge strane, savremene teorije o ratu nisu imale svoju empirijsku potvrdu, teoretičari rata su sukobili svoja mišljenja o adekvatnosti postojeće klasične teorije u percepciji prirode rata. Jedna grupa njih, koja je zastupala moderno promišljanje, poput Krevelda i Kaldorove, tvrdili su da su postojeća znanja o prirodi savremenog rata zastarela ili pogrešna. Razmatrajući karakteristike savremenih ratnih sukoba, pretežno nastalih nakon Drugog svetskog rata, oni su pružili jedan novi, „neklauzevicevski okvir“ za razmišljanje na temu promene prirode rata.

Analizirajući sve elemente „trojstvenog rata“ u uslovima odvijanja savremenih sukoba, Kreveld, u svom delu *The Transformation Of War: The Most Radical Reinterpretation of Armed Conflict Since Clausewitz* iz 1991. godine, kritikuje korišćenje Klauzevicevskog državo-centričnog poimanja rata u vremenu „postmoderne“ ali ne i samog Klauzevica jer je njegovo mišljenje bilo validno u periodu razvoja države kao političke tvorevine. Međutim, globalizacija, erozija države i gubitak njenog monopola nad primenom sile, tehničko-tehnološke inovacije i njihova primena u ratnoj praksi, sve veća uloga civilnih (nedržavnih) aktera u vojnim operacijama, učinile su rat drugačijim nego što je bio. Time su tradicionalni državocentrični orijentisani odgovori na pitanja ko vodi rat, zašto se on vodi, čime se on vodi, zarad čega se vodi itd, značajno dovedeni u pitanje. Stoga, u određenju savremenih ratova kao „netrojstvenih“ i „neklauzevicevskih“, Kreveld posmatra aktuelnu transformaciju rata kao prelaz od konvencionalnog tipa ratovanja na „konflikt niskog intenziteta“ (*Low-Intensity Conflict* – „LIC“). On iznosi da se savremeni ratovi, prema svojim karakteristikama, vraćaju u doba koje je prethodilo među-državnim ratovima iz perioda moderne, od Vestfalskog mira pa sve do polovine 20. veka.³⁷

Slično Kreveldu, Kaldorova, u knjizi *New & Old Wars: Organized Violence in a Globalized Era* iz 1999. godine, zastupa stanovište da se tokom 1980-tih i 1990-tih godina, naročito u Africi i Istočnoj Evropi, razvio novi tip organizovanog nasilja, što predstavlja jedan aspekt globalizovanog doba, i opisala ga kao „novi rat“ (*New War*). U deskripciji i eksplanaciji savremenih ratnih sukoba, za razliku od Krevelda desetak godina ranije, Kaldorova se ne zadržava na sintagmi „konflikt niskog intenziteta“ smatrajući je nedovoljno širokom da obuhvati sve ono što savremen rat jeste. Napominje da je navedenu sintagmu upotrebljavala vojska SAD tokom perioda Hladnog rata kako bi opisala gerilsko rato-

³⁷ Martin van Kreveld: *Transformacija rata*, JP Službeni glasnik, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010, str. 190-191.

vanje ili terorizam. Iako je razvoj „novih ratova“ moguće pratiti od tzv. „konflikata niskog intenziteta“ iz hladnoratovskog perioda, oni imaju karakteristične osobine prikrivene onim što je, zapravo, sintagma kojom se označava sve i svašta.³⁸

Za razliku od Krevelda i Kaldorove, u svom delu *War, Peace, and International Relations: An Introduction to Strategic History*, Grej je zastupao sasvim drugačije stanovište. Kao i prethodno pomenuti autori i on pruža izuzetno vredan naučni doprinos u objašnjavanju savremenih ratnih sukoba stavljajući u fokus svoje analize koncept iregularnog načina ratovanja: „Iregularno ratovanje' nema promenjenu prirodu. Ratovanje je ratovanje, rat je rat. Ali, rat često ima izrazito promenljivi karakter. Dakle, nema potrebe da posvetimo pažnju prirodi rata, taj vitalni zadatak je više nego adekvatno obavio Karl fon Klauzevic. I pošto svi ratovi imaju istu prirodu, nije važno da li je to regularno ili iregularno. Naći će te naučnike koji pokušavaju da vas uvere da rat menja svoju prirodu jer se menjaju mnogi konteksti, a naročito da 'iregularan rat' ima sasvim jedinstvenu prirodu. To je besmislica. Nema regularnih ili iregularnih ratova. Postoje samo ratovi. U potrazi za prednostima, ili, često, kako bi se izbegao nepovoljan položaj, ratovanje se može voditi metodama koje savremene norme smatraju iregularnim. To je zapravo pitanje detalja, važnih detalja. Naglašavam razliku koja nije uvek dobro shvaćena između rata, s jedne, i ratovanja, s druge strane. Često ili ne, termini se koriste kao sinonimi, obično u neznanju njihove ključne razlike u značenju. Bezbednosna zajednica će započeti rat u svrhu koju je Klauzevic izneo na prvoj strani njegovog rada *O ratu*. Rat je akt sile kako bi se neprijatelj primorao da se povinuje našoj volji. Niko nije predviđen da vodi regularan ili iregularan rat. Načine, ili, verovatnije, mešavinu načina ratovanja, diktiraju strateške okolnosti. Nema potrebe istraživati prirodu 'iregularnog rata', jer je identičan opštoj prirodi rata“.³⁹

Moglo bi se zaključiti da se mišljenje Greja o načinu ratovanja podudara sa stanovištem zastupnika „CW“ teorije koji su ukazivali na istorijsku prisutnost kombinovane upotrebe različitih metoda ratovanja. S druge strane, njegovo mišljenje odstupa od stanovišta „4GW“ teoretičara koji „iregularni rat“ vide kao novitet u odnosu na prethodne ratove iz doba moderne. Grej ukazuje da je došlo do promena karakteristika rata, odnosno njegove fizionomije, ali da je njegova priroda ostala ista, onakva kakva je oduvek bila i kako ju je Klauzevic ranije predstavio. Ipak, unutar akademskog diskursa iz perioda 1990-tih i prvih godina 2000-tih, većina je bila na strani autora koji su zastupali mišljenje da je do promene prirode rata došlo a u nastojanju da to objasne koristili su različite sintagme. Neki od autora, poput Kina, savremene ratove su opisali kao privatizovane ili neformalne,⁴⁰ dok su drugi, poput Dufilda koristili sintagmu „postmoderni rat“ koji najverovatnije nudi najbolji način za razlikovanje ovih ratova od klasičnih, modernističkih.⁴¹ Međutim,

³⁸ Videti više u: Meri Kaldor, *Novi stari ratovi – organizovano nasilje u globalizovanoj eri*, Beogradski krug, Beograd, 2005, str. 13-14.

³⁹ Colin S. Gray, *War, Peace, and International Relations: An Introduction to Strategic History*, Abingdon, UK: Routledge, 2007.

⁴⁰ David Keen, *When war itself is privatized*, Times Literary Supplement, decembar 1995, <https://www.the-tls.co.uk/articles/private/when-war-itself-is-privatized/>, pristupljeno 5.10.2017.

⁴¹ Ovim sintagmom se upućuje na ratove u sajber prostoru što sasvim sigurno predstavlja najveću novinu savremenih ratova kao posledice informatičke revolucije, (Mark Duffield, *Post-modern conflict: warlords, post-adjustment states and private protection*, Journal of Civil Wars, April 1998, <http://site.uit.no/warandpeaceodynamics/files/2013/03/Postmodern-Conflict.pdf>, pristupljeno 5.10.2017).

kao i u vojnom diskursu iz ovog perioda, teorija „hibridnog ratovanja“ se nije utemeljila ni-ti unutar akademskog diskursa ali su sva naučna razmatranja promene fizionomije rata bila važna za kasnije utemeljenje ove teorije i njen stav u pogledu promene prirode rata.

„Hibridno ratovanje“ u vojnom diskursu – kombinovana primena nasilnih metoda nedržavnih aktera

Početak novog milenijuma sintagma „hibridno ratovanje“ sve više nalazi mesto unutar zapadnih vojnih krugova našta ukazuju već pomenuti radovi Duponta, Nemeta, Arkila ali i generala Konveja, admirala Rofheda i generala Alena, koji su je upotrebili u objašnjenju savremenih konflikata.⁴² Ipak, najveći doprinos u korišćenju sintagme a, naročito, u utemeljenju teorije „hibridnog ratovanja“ pripada već pomenutom generalu Matisu i, posebno, potpukovniku Hofmanu. U članku *Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars* iz 2005. godine, Matis upotrebljava sintagmu „hibridno ratovanje“ u objašnjenju kombinovanog načina ratovanja od strane iregularnih izazivača globalnih američkih bezbednosnih interesa i iznosi da takvo ratovanje predstavlja sintezu konvencionalnih i iregularnih (terorizam, pobuna i kriminalne aktivnosti) metoda.⁴³ U svim narednim radovima, Hofman će se pridržavati Matisovog određenja sadržaja „hibridnog ratovanja“ koji će predstavljati polazište njegovih kasnijih analiza savremenih ratnih sukoba.

Slika 1 – Sadržaj koncepta „hibridnog ratovanja“ prema Hofmanovoj teoriji

⁴² Admiral Gary Roughead, Chief of Naval Operations, General James T. Conway, Commandant of the Marine Corps, and Admiral Thad W. Allen, Commandant of the Coast Guard, *A Cooperative Strategy for 21st Century Seapower*, Naval War College in Newport, Rhode Island, October 2007.

⁴³ James N. Mattis, Frank G. Hoffman, *Isto*.

Naredne, 2006. godine, Hofman analizira način ratovanja Hezbolaha protiv regularnih izraelskih snaga na jugu Libana, nazivajući taj sukob prototipom „hibridnog rata“. On zaključuje da je uspeh Hezbolaha proizašao iz kombinovane primene konvencionalnih i nekonvencionalnih, odnosno regularnih i iregularnih metoda ratovanja na svim nivoima, strategijskom, operativnom i taktičkom. Izvlačeći zaključke iz tog sukoba Hofman predviđa da će se budući protivnici angažovati u onom što je general Matis godinu dana ranije nazvao „hibridnim ratovima“ i iznosi: „Hibridno' obuhvata kako organizaciju tako i sredstva koji će protivnici koristiti. U takvim konfliktima, budući protivnici (države, grupe sponzorisanе od strane država ili samofinansirajući akteri) iskoristiće pristup šifriranim komandnim sistemima i modernim smrtonosnim sistemima. Lukavo divljaštvo, kontinuirana improvizacija i beskrajna organizaciona adaptacija označiće ovaj oblik ratovanja.“⁴⁴

Naredna, 2007. godina, predstavlja prekretnicu u razmatranju koncepta „hibridnog ratovanja“ kada on zadobija svoje teorijsko utemeljenje u Hofmanovoj studiji *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*. Saglasno saznanjima iz ratnih sukoba u vremenu kada je studija nastajala, a to su konflikti u Avganistanu, Iraku i Libanu, Hofman utemeljuje teoriju „hibridnog ratovanja“ prihvatajući ili odbacujući pojedine stavove iz Lindove „4GW“ teorije, Huberove „CW“ teorije, Kaldorove teorije „novih ratova“, Kreveldovog „netrojstvenog rata“ i stavova drugih teorija poput Liangove i Ksiangsuiteve teorije „neograničene borbe“ (*Unrestricted Warfare* – „UW“), koje su u nastojanju objašnjenja karakteristika savremenih ratova prethodile nastanku Hofmanove teorije.⁴⁵

Hofman se slaže sa svojim prethodnicima, teoretičarima „4GW“, u konstataciji da se SAD suočavaju sa kompleksnom budućnošću, zakomplikovanom procesom globalizacije, širenjem napredne tehnologije i nasiljem nedržavnih transnacionalnih ekstremista. Dakle, suština novih sukoba jeste u porastu primene iregularnog (nekonvencionalnog) nad regularnim (konvencionalnim) načinom ratovanja. Unutar „4GW“ teorije Hofman posebno usvaja važnost informacione dimenzije rata koju su Lind i Hems naglašavali u svojim radovima. To se najbolje uočava u njegovom već pomenutom radu sa Matisom iz 2005. godine. Objašnjavajući karakteristike budućih ratova Matis i Hofman iznose da se oni ne mogu dobiti fokusiranjem na tehnologiju već pripremom za ono što je general Krulak nazvao „rat tri bloka“ (*Three Block War*). Podstaknut iskustvom američkih marinaca iz Somalije i bivše Jugoslavije tokom 1990-tih, Krulak metaforički objašnjava navedeni koncept: „U jednom trenutku naši vojnici će hraniti i oblačiti raseljeno stanovništvo, pružajući humanitarnu pomoć; u sledećem trenutku će razdvajati dve sukobljene strane, sprovođeci mirovne operacije; i, konačno, oni će se boriti u vrlo smrtonosnoj borbi srednjeg intenziteta, i sve to istog dana ... sve u okviru tri bloka istog grada. To će biti ono što mi nazivamo 'rat tri bloka'“. ⁴⁶ Matis i Hofman usvajaju Krulakovo viđenje savremenih ratova, ali, na osnovu iskustava marinaca u nešto kasnijem ratu u Iraku, proširuju njegov koncept dodajući četvrti blok, odnosno četvrtu dimenziju u vođenju rata. Ona se bavi aspektom

⁴⁴ Frank G. Hoffman, *Lessons from Lebanon: Hezbollah and Hybrid Wars*, The Foreign Policy Research Institute, August 2, 2006, <https://www.fpri.org/article/2006/08/lessons-from-lebanon-hezbollah-and-hybrid-wars/>, pristupljeno 15.1.2018.

⁴⁵ Prema: Frank G. Hoffman, *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, Virginia, December 2007, p 8.

⁴⁶ Walter Dorn, Michael Varey, *The Rise and Demise of the "Three Block War"*, Canadian Military Journal, Vol. 10, No. 1, 2009, <http://www.journal.forces.gc.ca/vol10/no1/07-dornvarey-eng.asp>, pristupljeno 15.1.2018.

psiholoških ili informacionih operacija. Tako, proširen koncept, nazvan „rat četiri bloka“ (*Four Block War*), dodaje četvrtu dimenziju situacijama poput onih u Iraku i Avganistanu: „To je područje u kojem se možda ne nalazite fizički, ali u kojem komunicirate ili emitujete poruke ... Pobunjeničtvo je rat ideja, a naše ideje moraju se takmičiti s neprijateljevim. Naše akcije u ostala tri bloka su važni za izgradnju našeg kredibiliteta i uspostavljanje odnosa sa stanovništvom i njihovim liderstvom. Stoga, unutar svakog od tri bloka postoji aspekt informacionih operacija. Informaciona operacija, kao komponenta rata, je način kako proširujemo naš domet i kako možemo da utičemo na populaciju da odbijemo propagandu, ideologiju i mržnju koju nude pobunjenici. Uspesne informacione operacije pomažu civilnom stanovništvu da shvati i prihvati bolju budućnost koju želimo da izgradimo zajedno sa njima.“⁴⁷

Dok opisuje „hibridni rat“ Hofman koristi pojam konvergencije. Slično „4GW“ teoretičarima, on govori o konvergenciji fizičkog i psihološkog, borca i neborca, kinetičkog i informacionog pristupa. On smatra da je najznačajnija konvergencija unutar načina vođenja rata i predviđa hibridne sukobe tokom kojih će države i nedržavni akteri istovremeno iskorištavati sve načine - konvencionalne, pobunjeničke, terorističke ili kriminalne – kako bi destabilizovali postojeći poredak. Uspom „hibridnih ratova“, međutim, ne znači završetak tradicionalnih ili konvencionalnih ratova, već ukazuje na faktor koji će komplikovati pristup u planiranju odbrane u 21. veku.⁴⁸

Međutim, za razliku od „4GW“ teoretičara, Hofman tvrdi da budućnost „hibridnih ratova“ uključuje i državne aktere a njih vidi u slabim i propalim državama, sponzorima terorizma, ali i u potencijalnim oživljenim rivalskim silama. Kada govori o neuspelim državama Hofman uzima primer Iraka iz 2003. godine kada je Sadamov režim formirao iregularnu vojnu formaciju tzv. „Fadaine“ koji su se tokom Drugog zalivskog rata borili protiv zapadne koalicije.⁴⁹ Važan doprinos Hofmana u odnosu na druge teoretičare savremenog rata jeste u tome što je on predvideo mogućnost primene iregularnog načina ratovanja i od strane velikih sila u vremenu opadanja globalne američke supremacije i nastanka multipolarnog sveta. Mada ne precizira o kojim silama se radi, može se pretpostaviti da on percipira Kinu i da takvo svoje viđenje zasniva na stanovištima pomenute kineske „UW“ teorije iz koje preuzima načelo svedimenzionalnosti rata. Ovu teoriju su, 1999. godine, utemeljili pukovnici Narodnooslobodilačke Armije Kine, Liang i Ksiangsui i ona je imala državocentrični pristup u razmatranju savremenih sukoba. Fokus je bio na pitanju kako jedna država, poput Kine, može poraziti tehnološki superiornog protivnika, poput SAD, na različite načine i u različitim sferama. Umesto fokusiranja na direktnu vojnu konfrontaciju, ona je razmatrala korišćenje međunarodnog prava, niz ekonomskih sredstava, hakovanje veb sajtova, terorizam, urbanu borbu, korišćenje medija i dr. Korišćenje ne samo iregularnih metoda ratovanja već i drugih metoda imalo je cilj postavljanje protivnika u lošu poziciju i zaobilazanje potrebe za direktnom vojnom akcijom.⁵⁰ Prvo pravilo „UW“ teorije jeste da nema pravila, i ništa nije zabranjeno.

⁴⁷ James N. Mattis, Frank G. Hoffman, *Isto*.

⁴⁸ Frank G. Hoffman, *Conflict in the 21st Century*, p. 55-59.

⁴⁹ Frank G. Hoffman, *Hybrid warfare and challenges*, JFQ/issue 52, 1st quarter 2009, p. 37.

⁵⁰ Prema: Qiao Liang and Wang Xiangsui, *Unrestricted Warfare*, Beijing: PLA Literature and Arts Publishing House, February 1999.

Hofman prihvata tvrdnju da je došlo do zamaglivanja prirode rata i gubitka državnog monopola nad upotrebom sile, o čemu su govorili Kreveld i Kaldorova, ali, za razliku od njih, odbacuje tvrdnju da je priroda rata promenjena i da su postojeća znanja o njoj zastarela ili pogrešna. Time se njegov i Matisov stav podudara sa Grejovom konstatacijom da se promenila fizionomija rata ali ne i njegova priroda: „Svakako postoje i revolucionarne i evolucione promene u vođenju rata. Socijalne, političke i tehnološke sile mogu uticati na karakter konflikta, ali one ne menjaju, niti mogu menjati njegovu fundamentalnu prirodu.“⁵¹ Citirajući Ečevariju u objašnjenju novih ratova, Hofman iznosi da neosnovane spekulacije o promeni prirode rata ne mogu eliminisati korisnost bezvremenog Klauzevica ili oko 15 vekova zabeležene vojne istorije pre Vestfalije. Nasuprot tome, pruski teoretičar je prepoznao da svako doba ima svoje koncepte rata. Iako je globalizacija učinila rat opasnijim, on ostaje nesporno konzistentan u skladu sa Klauzevicevom širokom teorijom.⁵²

Hofman usvaja stanovište „CW“ teorije o istorijskoj prisutnosti kombinovane upotrebe regularnih i iregularnih snaga od strane jednog aktera u sukobu. Ali, naglašava da je ova teorija ponudila sinergiju i kombinaciju konvencionalnih i nekonvencionalnih metoda ratovanja samo na strategijskom nivou. Prema „CW“ teoretičarima, u odnosu na regularne vojne formacije, iregularne snage su delovale uglavnom u odvojenom ili sušednom operativnom prostoru, uključujući i zadnji ešalon. Kao takva, „CW“ teorija nije bila adekvatna u objašnjenju istovremene kombinovane upotrebe konvencionalnih i nekonvencionalnih snaga od strane jednog aktera u sukobu, na strategijskom, operativnom i taktičkom nivou, kao što se, na primer, dešavalo u iračkom ratu na početku novog milenijuma, a što je svakako bilo u fokusu Hofmanove analize. Kako Hofman iznosi „na strategijskom nivou, mnogi ratovi su imali regularni i iregularnu komponentu. Međutim, u većini konflikata, te komponente se pojavljuju na različitim mestima ili potpuno drugačijim formacijama. U „hibridnom ratu“ te snage postaju izmešane unutar jednih snaga na istom bojnom polju. Dok su operativno i taktički integrisane one teže da postanu odlučujuće u nastupu više nego da podržavaju sopstvene regularne snage ili da provociraju neprijateljeve snage.“⁵³

Sintezom i sistematizacijom usvojenih stavova iz navedenih teorija Hofman nudi svoje određenje hibridnog praktikovanja rata: „Hibridne pretnje“ sadrže čitav niz različitih načina ratovanja uključujući konvencionalne sposobnosti, nepravilne taktike i formacije, teroristička dela, uključujući neselektivno nasilje i prinude, i kriminalne aktivnosti. Hibridne ratove mogu sprovesti kako države tako i različiti nedržavni akteri. Ove multi-modalne aktivnosti mogu biti sprovedene od strane odvojenih jedinica, ili čak iste jedinice, ali su generalno operativno i taktički usmerene i koordinisane unutar glavnog bojnog polja kako bi postigle sinergijski efekat u fizičkoj i psihološkoj dimenziji sukoba. Efekti se mogu poćići na svim nivoima rata.“⁵⁴

⁵¹ James N. Mattis, Frank G. Hoffman, *Isto*.

⁵² Antulio J. Echevarria II, *Globalization and the Nature of War*, Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, Army War College, March 2003; Antulio J. Echevarria II, *Clausewitz and Contemporary War*, New York, NY: Oxford University Press, 2007, u: Frank G. Hoffman, *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, op.cit., p. 11.

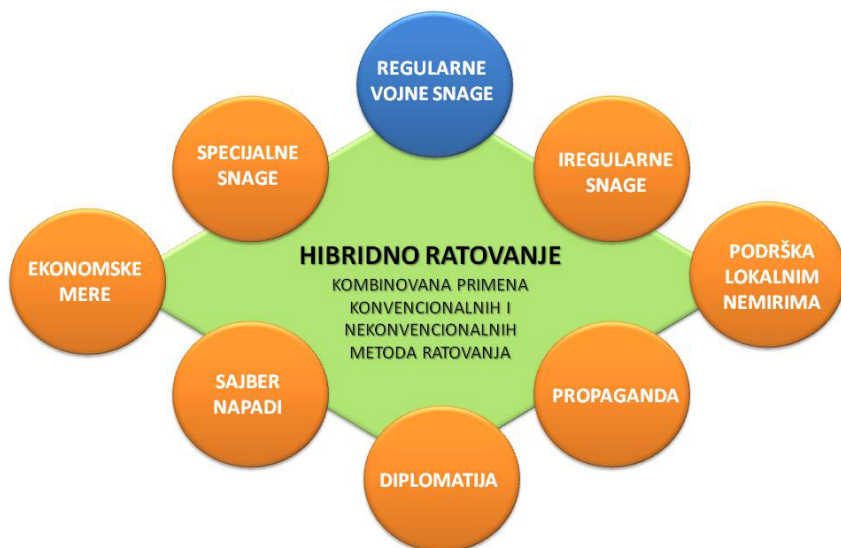
⁵³ Frank G. Hoffman, *Conflict in the 21st Century*, p. 29.

⁵⁴ *Isto*.

„Hibridno ratovanje“ u političkom i akademskom diskursu – kombinovana primena nasilnih i nenasilnih metoda državnih aktera

Ujedinjenje Rusije i Krima 2014. godine izazvalo je značajne poremećaje u odnosima velikih sila na početku 21. veka označivši vraćanje Rusije u red velikih sila. Ako pad Berlinskog zida iz 1989-te simbolično predstavlja početak američkog unipolarizma onda se u svetskoj politici ujedinjenje Rusije i Krima može simbolično označiti kao momenat urušavanja američke dominacije i nastanka novog, multipolarnog sveta u kome će Rusija i Kina, pored SAD, svakako predstavljati najznačajnije geopolitičke polove.

Prema zapadnom viđenju, poistovećivanje navodnog nekonvencionalnog načina na koji je Rusija koristila vojne snage tokom ukrajinske krize sa nekonvencionalnim metodama iregularnih izazivača SAD i njenih saveznika, iskorišćeni su na Zapadu za označavanje ruskog angažovanja kao „hibridno ratovanje“. Te aktivnosti ukazivale su na prikrivenu upotrebu regularnih ruskih vojnih snaga uz naglašeno korišćenje drugih, nevojnih sadržaja poput propagande, ekonomije, javne diplomatije itd. Iza njih je stajao širi državni aparat a ne samo oružane snage. Time je percepcija „hibridnog ratovanja“ evoluirala sa početnog stajališta razumevanja fenomena kao isključivo vojnog koncepta, kako ga je Hofman predstavio 2007. godine, ka državnoj strategiji ostvarivanja spoljnopolitičkih ciljeva u kojoj su pored vojnih uključeni i svi ostali instrumenti i kapaciteti nacionalne moći. Strana u sukobu koja primenjuje hibridne metode ratovanja više nije bila slabija strana u sukobu, već moćna država, vojna sila, sa čitavim spektrom instrumenata tvrde i meke moći. Tako se nekadašnja percepcija nosioca hibridnog praktikovanja rata pomerila sa nedržavnih, iregularnih aktera poput Al Kaide, talibana, Hezbolaha ili Hamasa na državne aktere, poput Rusije a kasnije Kine i Irana.

Slika 2 – Sadržaj koncepta „hibridnog ratovanja“ od momenta otpočinjanja ukrajinske krize

Usled izuzetnog (geo)političkog značaja koja je ukrajinska kriza zadobila u zapadnoj javnosti, sintagma „hibridno ratovanje“ ubrzo izlazi iz uskog razmatranja unutar zapadnih vojnih krugova i zadobija globalnu političku, medijsku ali i akademsku pažnju. Samo u prvoj godini trajanja krize, pojavilo se na stotine članaka u žurnalima i na desetine hiljade vesti koje su objašnjavale ruski nastup koristeći sintagmu „hibridno ratovanje“.⁵⁵ Ona je ubrzo usvojena i od strane političkog establišmenta NATO⁵⁶ dok su se mnogobrojne zapadne akademske institucije utrkivale u publikovanju tzv. naučnih analiza i radova koju su upozoravali na značajne bezbednosne implikacije ruskog hibridnog praktkovanja rata, naročito po bezbednost zapadnih zemalja.

Dešavanja u Ukrajini bila su povod za početak jedne široke debate unutar političkih, vojnih i akademskih krugova na temu fenomena hibridnog praktkovanja rata, ukazujući na širok spektar vojnih i nevojnih, konvencionalnih i nekonvencionalnih metoda primenjenih od strane Ruske Federacije. Analizirajući nove stavove po pitanju koncepta „hibridnog ratovanja“ sam Hofman je izneo da je njegovo određenje problematično i preusko u razmatranju sadržaja ruske involviranosti tokom krize. Osnovni problem je bio u tome što je Hofmanova definicija „hibridnog ratovanja“ iz 2007. godine ograničena na kombinovanje taktika koje su povezane sa nasilnim načinom ratovanja državnih i nedržavnih aketra ali ne i sa nenasilnim aktivnostima koje je, prema zapadnom viđenju, Ruska Federacija sprovodila u Ukrajini. Pri tome Hofman navodi ekonomske i finansijske aktivnosti, subverzivne političke aktivnosti putem delovanja nevladinih organizacija, diplomatskih aktivnosti kao i informacionih operacija sprovedenih korišćenjem lažnih veb sajtova i podmetnutih novinskih članaka.⁵⁷ Bez obzira na Hofmanovo ograđivanje u određenju ruskih aktivnosti kao „hibridnih“ i predlaganju Maksvelovog „nekonvencionalnog ratovanja“ kao primerenijeg, sintagma „hibridno ratovanje“, ipak, zadobija svoje primarno mesto unutar zapadnih političkih, vojnih, medijskih i akademskih krugova u eksplanaciji ruskog nastupa u ukrajinskoj krizi.

Postavljajući Rusiju, a kasnije i Kinu, u fokus analize novih bezbednosnih pretnji Zapadu, državocentrični pristup konceptu „hibridnog ratovanja“ ukazivao je na „punu integraciju vojnih i nevojnih sredstava državne moći ka postizanju političkih ciljeva, u kojima je upotreba sile ili pretnja upotrebe sile igrala centralnu ulogu. Prema takvom shvatanju, država, sa visoko centralizovanim sposobnostima da koordinira i sinhronizuje svoje instrumente tvrde i meke moći (vojna sila, diplomatija, ekonomija, privreda, mediji, itd), može da ostvari sinergičku silu sa multiplikovanim efektima u punom spektru vojnog i civilnog prostora protivnika.⁵⁸

U uslovima konfrotacije SAD sa njenim globalnim izazivačima na početku 21. veka, državocentrični pogled na koncept „hibridnog ratovanja“ oslanjao se na geopolitički pristup u

⁵⁵ To potvrđuju podaci iz istraživanja koje je sprovedeno 11. maja 2015. godine, dakle godinu dana od otpočinjanja krize, kada je na Google pretraživaču dobijeno 132.900 rezultata koji su sadržali englesku sintagmu „Hybrid Warfare“ (Andras Racz, *Russia's in Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist*, The Finnish Institute of International Affairs, Helsinki, FIIA Report 43, 2015, p. 27).

⁵⁶ *Hybrid War – Hybrid Response*, NATO Review Magazine, 3 July 2014, <http://www.nato.int/docu/review/2014/russia-ukraine-nato-crisis/Russia-Ukraine-crisis-war/EN/index.htm>, pristupljeno: 17.12.2017.

⁵⁷ Frank Hoffman, *On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs Hybrid Threats*, War on the Rocks, July 28, 2014.

⁵⁸ Erik Reichborn-Kjennerud, Patric Cullen, *What is Hybrid Warfare?*, Policy Brief 1/2016, Norwegian Institute of International Affairs, 2016.

njegovom razmatranju, prevashodno zbog toga što geopolitika predstavlja neizostavni analitički okvir u razmatranju odnosa velikih sila. To je rezultiralo jednostranim razmatranjem koncepta, kako od strane akademske zajednice na Zapadu tako i one na Istoku. Analize zapadnih akademskih institucija bile su isuviše neobjektivne, odnosno politički determinisane, u smislu identifikovanja Rusije kao isključivog nosioca hibridnih aktivnosti pri čemu je u potpunosti zanemarena pionirska uloga SAD u ranijoj konceptualizaciji i prakticovanju istovetnog načina ratovanja u hladnoratovskom periodu, ali i nakon toga.

U izveštaju Finskog instituta za međunarodne odnose iz 2015-te, pod nazivom *Russia's Hybrid War in Ukraine - Breaking the Enemy's Ability to Resist*, pojava „hibridnog rata“ u savremenim međunarodnim odnosima vezuje se za ruski nastup u ukrajinskoj krizi. U izveštaju se navodi da je Rusija, od momenta promene vlasti u Kijevu februara 2014. godine, uspjela da vrlo brzo zauzme i anektira Krimsko poluostrvo. Već u aprilu iste godine, proruski separatistički neredi izbili su u istočnoj Ukrajini, sledeći vrlo sličan obrasc prethodnih dešavanja na Krimu. Ove akcije su praćene intenzivnim, dobro koordiniranim diplomatskim, ekonomskim i medijskim kampanjama, kako u Ukrajini tako i inostranstvu. Takođe, one su podržane putem pritiska jakih ruskih vojnih snaga duž granice sa Ukrajinom. Ovakav nastup Rusije naziva se „hibridni rat“ i imao je za cilj da porazi Ukrajinu razbijanjem njene sposobnosti da se suprotstavi a bez stvarnog pokretanja ruskog vojnog napada širokih razmera. U skladu sa savremenom ruskim vojnim razmišljanjem o „novoj generaciji ratovanja“, „hibridni rat“ je izgrađen na kombinovanoj upotrebi vojne i nevojne sile, koristeći istovremeno čitav spektar državnih instrumenata poput politike, diplomatije, ekonomije, informacionih i vojnih kapaciteta.⁵⁹

Iste godine, u analizi *Hybrid tactics: Russia and the West*, Instituta za bezbednosne studije Evropske unije, upotreba sintagme „hibridno ratovanje“ vezuje se za rusku vojnu operaciju na Krimu i Donbasu 2014. godine. Takav način ratovanja je u liniji sa Gerasimovom doktrinom „nelinearnog ratovanja“ iz 2013. godine.⁶⁰ Godine 2016-te, u izveštaju *Russia and Hybrid Warfare: Definitions, Capabilities, Scope and Possible Responses*, Aleksanteri instituta u okviru finskog Univerziteta u Helsinkiju, iznosi se da „hibridno ratovanje“ predstavlja strateški koncept i sredstvo za procenu promene ruskih vojnih sposobnosti i pristupa ratu. Ideja o „hibridnom ratu“ je korisna u isticanju brojnih poboljšanja ruskih vojnih sposobnosti, kao i potencijalnih promena u ruskom razmišljanju o korisnosti sile.⁶¹ Takođe, „hibridno ratovanje“ je okarakterisano i kao kvazi teorija ruske spoljne politike.⁶²

U dokumentu američke RAND korporacije iz 2017. godine, *Understanding Russian „Hybrid Warfare“ And What Can Be Done About It*, ruske hibridne strategije su predstavljane kao jasan izazov za američke nacionalne interese, NATO, prosperitetnu EU i jak liberalni demokratski sistem u Evropi. U najekstremnijem slučaju, hibridne strategije mogle bi se koristiti za potpunu agresiju na teritoriju NATO. U dokumentu se prilično analitički pristupa ključnim karakteristikama, ciljevima, alatima i metama ruskog „hibridnog rata“.

⁵⁹ András Rácz, *Russia's Hybrid War in Ukraine - Breaking the Enemy's Ability to Resist*, FIIA REPORT 43, The Finnish Institute of International Affairs, Helsinki, 2015.

⁶⁰ Nicu Popescu, *Hybrid tactics: Russia and the West*, EU Institute for Security Studies, Alert No. 46, October 2015.

⁶¹ Project "Russia and Hybrid Warfare: Definitions, Capabilities, Scope and Possible Responses", Report 1/2016, funded by the Finnish Prime Minister's Office, government's analysis, assessments and research activities.

⁶² Bettina Renz, Hanna Smith, *Russia And Hybrid Warfare –Going Beyond The Label*, Finnish Prime Minister's Office, Government's analysis, 2016.

Kao karakteristike se navode: *ekonomizacija upotrebe sile*, jer Rusija ne može da porazi NATO konvencionalnim sredstvima i teži ka minimiziranju upotrebe tradicionalne vojne sile; *trajnost*, jer „hibridno ratovanje“ briše tradicionalno shvaćene granice između rata i mira, tokom vremena menja se samo intenzitet aktivnosti ali se one ne prekidaju; i *usmerenost ka populaciji*, koja proizilazi iz ruskog proučavanja zapadnih iskustava na Bliskom Istoku, Balkanu i drugim oblastima u poslednjih četvrt veka, i značaja informacionih operacija u tim sukobima usmerenih ka populaciji. Kao ciljevi navedeni su: zauzimanje teritorije bez upotrebe otvorene ili konvencionalne vojne sile; stvaranje pretpostavke za otvorenu, konvencionalnu vojnu akciju; i, korišćenje hibridnih mera za uticanje na politike zapadnih i drugih zemalja. Kao alati se navode: informacione operacije; ekonomski uticaj; tajne aktivnosti; politički uticaj a glavne mete ruskog „hibridnog rata“ predstavljaju teritorije centralne Evrope, baltičkih zemalja, Ukrajina, Balkan a kao selektovani procesi za napad navode se izbori u važnijim zemljama Evropske unije.⁶³

Dok zapadni teoretičari vide „hibridno ratovanje“ kao rusku pretnju vrednostima liberalnih društava, ruska akademska zajednica ima sasvim drugačije stanovište posmatrajući navedeni koncept isključivo kao osnovu sukoba atlantizma protiv Rusije. Razmatrajući koncept kroz geopolitičku prizmu, Koribko objašnjava da je ključni bezbednosni izazov za SAD suočavanje sa promenom strukture svetskog političkog sistema, koja postaje multipolarna. Rusija je u prethodnim godinama ojačala svoje kapacitete i danas može da definiše i brani sopstvene interese. Zbog toga je za SAD, prema njegovom mišljenju, nemoguće da sprovede otvorene vojne intervencije u drugim delovima sveta, kao što je to bio slučaj u Iraku 2003. i Libiji 2011. godine. Zato se razvija sasvim nova strategija vođenja ratova protiv neprijatelja, koju Koribko naziva „hibridnim ratovanjem“. U objašnjenju ove strategije Koribko se oslanja na vojne teorije i teoriju haosa, ali pre svega insistira na geopolitici.⁶⁴

„Hibridni rat“ je za Koribka zapravo vođenje „indirektnog rata“. Zbog oslanjanja na geopolitiku, vrlo jasno usmerava svoje istraživanje i nagoveštava da se indirektni ratovi osmišljavaju za bitku atlantizma protiv Rusije. On podvlači da oružja masovnog uništenja i multipolarni svet u nastajanju nameću ograničenja za neposredno sučeljavanje velikih sila. Mada SAD i dalje raspoložu najjačom konvencionalnom vojskom na svetu, nuklearni paritet sa Rusijom je opomena da unipolarnost ima svoje granice. Pored toga, međunarodni sistem se razvija na takav način da politička i fizička cena konvencionalnog ratovanja protiv određenih zemalja, na primer Kine ili Irana, u sve većoj meri postaje opterećenje za američke donosioce odluka, što vojnu opciju čini sve manje privlačnom. U tim uslovima, u okvirima strateškog planiranja „indirektno ratovanje“ dobija na ceni i njegova primena poprma različite oblike.⁶⁵

Međusobne optužbe zapadne i ruske akademske i vojne zajednice u pogledu primene hibridnih aktivnosti i identifikovanje suparničke strane kao njihovih isključivog nosioca u potpunosti je manjkav i ukazuje na jednostran pristup problemu. Nesumnjivo, opravdani su zaključci zapadne akademske zajednice da je Rusija u ukrajinskoj krizi primenivala vojne aktivnosti na netradicionalni način u kombinaciji sa ostalim nevojnim sadržajima. Ipak, bilo bi potpuno neobjektivno izneti da je početkom novog milenijuma samo Rusija

⁶³ Christopher S. Chivvis, *Understanding Russian „Hybrid Warfare“ And What Can Be Done About It*, The RAND Corporation, 2017.

⁶⁴ Andrew Korybko, *Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach to Regime Change*, People's Friendship University of Russia, Moscow, 2015.

⁶⁵ Isto.

bila nosilac takvih aktivnosti. Ako se pogleda samo par godina unazad i analizira američka (zapadna) involviranost u zemljama arapskog sveta, tokom nasilnih događaja iz 2011. godine poznatijim pod nazivom „Arapsko proleće“, sasvim izvesno bi se uočila primena hibridnog ili indirektnog praktikovanja rata. Takođe, i unipolaran momenat koga su SAD iskoristile 1999. godine agresijom na SR Jugoslaviju, takođe potvrđuje ovo stajalište. Slično ruskom netradicionalnom vojnom angažmanu u ukrajinskom konfliktu, američko vojno prisustvo u Libiji, Iraku i Siriji bilo je minimizirano a neretko i prikriveno, dok su ekonomski, diplomatski, medijski i drugi nevojni sadržaji bili dominantni.

Takozvane „hibridne metode“, koje su i dalje osnova zapadnih optužbi Ruske Federacije, iskorišćene su za objašnjenje spoljnopoličkog nastupa i drugih zapadnih izazivača poput Irana i Kine. One se prepisuju Iranu na osnovu različitih bliskoistočnih scenarija, uključujući regionalne kampanje poput onih, ne tako davnih, u Libanu i aktuelnih u Siriji i Jemenu, dok se Kina takvim načinom optužuje za nastup u Južnokineskom moru.⁶⁶

Zaključak

Diskurzivni pristup u razmatranju „hibridnog ratovanja“ ukazuje da se sintagma, tokom vremena, koristila u različitim diskursima (vojnom, političkom, akademskom, medijskom) koji su imali različit fokus u odnosu na problematiku ugrožavanja globalnih zapadnih interesa na prelasku dva veka. Karakteristike pojedinih sukoba i kriza, koji su se pojavljivali vremenom tokom američkog (zapadnog) spoljnopoličkog nastupa, privlačile su veću ili manju pažnju pojedinih diskursa u njihovom razmatranju. Iz tog razloga, pojedini diskursi su, vremenom, bili zastupljeniji u upotrebi sintagme „hibridno ratovanje“ u odnosu na druge čime je ona zadobijala i različita značenja. Na primer, karakteristike sukoba u Avganistanu, Iraku, Libanu itd, početkom 21. veka, privukle su ponajviše pažnju vojnih zapadnih krugova a, u nešto manjoj meri, i akademskih. To se može objasniti prisustvom operativnih problema američkih (zapadnih) vojnih snaga u sukobu sa komparativno slabijim (asimetričnim) nedržavnim protivnicima koji su primenjivali netradicionalne metode ratovanja. Suštinski, ovakav način ratovanja Al kaide, talibana, Hezbolaha, oslanjao se na konceptu kombinovane upotrebe konvencionalnih i iregularnih metoda, sa težištem na primeni iregularnih metoda, što je značajno umanjilo efikasnost konvencionalne vojne superiornosti američkih i drugih zapadnih sila. Tako se period odvijanja ovih sukoba može uslovno odrediti kao prvi period upotrebe sintagme „hibridno ratovanje“. Dakle, ovaj period je težišno vezan za zapadni vojni diskurs, unutar koga se sintagma pojavila, i raspravu o transformaciji rata kroz analizu efikasnosti američke (zapadne) „revolucije u vojnim poslovima“ u posthladnoratovskom periodu.

U ovom periodu, međutim, „hibridno ratovanje“ nije bila jedini niti prva sintagma korišćena u objašnjenju netradicionalnih pretnji koje su osporavale efikasnost zapadne „revolucije u vojnim poslovima“. Njoj su prethodile i druge sintagme, odnosno teorije, koji su korišćene sa istim ciljem od strane predstavnika vojnih krugova poput Linda, Hems, Hubera i drugih ali, u manjoj meri, i od strane predstavnika akademskih krugova poput Krevelda i Kaldorove. Teorije pomenutih i drugih autora - „četvrta generacija ratovanja“; „iregularno ratovanje“;

⁶⁶ James Stavridis, *Maritime Hybrid Warfare Is Coming*, U.S. Naval Institute, Proceedings Magazine, Vol. 142, December 2016, <https://www.usni.org/magazines/proceedings/2016-12-0/maritime-hybrid-warfare-coming>, pristupljeno: 19.1.2018.

„asimetrično ratovanje“; „mali ratovi“, „novi rat“; „konflikt niskog intenziteta“; „netrojstveni rat“, „postmoderni rat“ itd, poslužile su kasnije u teorijskom utemeljenju koncepta „hibridnog ratovanja“. Njegova suština mogla se sagledati u Hofmanovoj definiciji iz 2007. godine prema kojoj je ovakav način ratovanja predstavljao kombinovanu upotrebu konvencionalnih i iregularnih metoda ratovanja primenjenih od strane državnih i nedržavnih aktera, istovremeno na taktičkom, operativnom i strategijskom nivou ratovanja kako bi se postigao sinergijski efekat u fizičkoj i psihološkoj dimenziji sukoba. Ipak, fokus razmatranja koncepta „hibridnog ratovanja“ u ovom periodu bio je na nedržavnim akterima i njihovoj primeni iregularnih metoda, što je i očekivano s obzirom na pomenute operativne probleme sa kojima su se susretale američke i druge zapadne konvencionalne snage.

Ovakva percepcija koncepta „hibridnog ratovanja“ trajala je sve do ujedinjenja Rusije i Krima i početka ukrajinske krize 2014. godine kada počinje drugi period upotrebe sintagme. On je težišno vezan za politički i akademski zapadni diskurs mada se njime može obuhvatiti i vojni diskurs koji je u tom periodu znatno drugačije percipirao fenomen „hibridnog ratovanja“ u odnosu na prethodni. To se objašnjava uticajem politizacije upotrebe sintagme u političkom, medijskom i akademskom diskursu usled (geo)političkog značaja ukrajinske krize koja je ona imala u zapadnoj javnosti. Naime, uočavanjem sličnosti nekonvencionalnih i netradicionalnih nastupa nedržavnih aktera u prethodno navedenim sukobima i ruskog nastupa u ukrajinskom sukobu, sintagma „hibridno ratovanje“ je iskorišćena za etiketiranje Rusije kao nosioca hibridnih aktivnosti. U tom periodu, pored Al kaide, talibana i Hezbolaha, i Rusija je viđena kao značajan izazivač globalnih zapadnih interesa. Proširujući listu nosioca hibridnih aktivnosti sa nedržavnih aktera na državne, sintagma je izašla iz uskih rasprava zapadnih vojnih krugova i zadobila globalnu političku, medijsku ali i akademsku pažnju. Time se znatno izmenilo njeno značenje a njeno razmatranje je zadobilo državocentrični pristup zasnovan na geopolitičkim teorijskim osnovama što je na Zapadu, nakon Rusije, označilo i Kinu i Iran kao nosioce hibridnog praktikovanja rata. Istovetno je bilo na Istoku gde je „hibridno ratovanje“ viđeno kao borba atlantizma protiv njegovih globalnih izazivača u uslovima nastanka multipolarnog sveta.

Osnovna razlika između navedenih perioda korišćenja sintagme, inače krucijalno važna za usmeravanje daljih pravaca istraživanja fenomena „hibridnog ratovanja“, sadržana je u činjenici da je u prvom periodu njeno značenje ukazivalo na kombinovanu primenu vojnih, odnosno nasilnih metoda ratovanja, pre svega primenjenih od strane nedržavnih aktera. U drugom periodu, kao nosioci hibridnih aktivnosti, predstavljeni su državni akteri koji su primenjivali čitav spektar elemenata tvrde i meke moći gde su nevojni sadržaji dominirali nad vojnim, odnosno nasilnim. Ono što se moglo primetiti u zaključcima brojnih analiza zapadnih akademskih institucija, koncept „hibridnog ratovanja“ je predstavljao takav odnos vojnih i nevojnih sadržaja rata u kojima su vojni sadržaji bili svedeni na minimum ili su bili potpuno prikriveni. Pojedini zaključci su ukazivali da primena oružane sile u „hibridnim ratovima“ čak nije ni nužna.

Takvi, i njima slični zaključci, izazvali su značajne pojmovne nejasnoće u upotrebi sintagme zbog čega je ona pretrpela znatne kritike. U prvom periodu prisutne su mnoge nejasnoće u vezi izjednačavanja njenog značenja sa značenjem ostalih sintagmi koje su joj prethodile s obzirom da je to učinjeno od strane pojedinih autora poput Duponta, Hofmana, Krevelda i drugih. Istovremena upotreba sintagmi „hibridno rat“, „hibridni ratovanje“ i „hibridne pretnje“ takođe je doprinela nedovoljnom razumevanju hibridnog praktikovanja rata jer se rat, način njegovog vođenja i bezbednosna pretnja ne mogu pojmovno

poistovetiti. U velikoj meri kritike sintagmi su upućene iz razloga jer je koncept „hibridnog ratovanja“ na Zapadu izveden iz percepcije koja je bila usmerena ka protivniku a ne ka sebi, prebacujući time definiciju i značenje fenomena prema predmetu analize. Time je sintagma „hibridno ratovanje“ zadobila nedostatak konceptualne jasnoće. Kritikovana je i zbog toga što ona predstavlja sveobuhvatnu frazu ili složenicu sa ograničenom analitičkom vrednošću koja ne sadrži ništa jasno novo jer se kombinovana upotreba regularnih i iregularnih metoda ratovanja primenjivala vekovima unazad.

U drugom, državocentričnom periodu upotrebe sintagme „hibridno ratovanje“, kritike su upućene zbog toga što je njeno značenje narušilo tradicionalne razlike između mira, sukoba i rata, i što se njeno značenje proteže tako široko težeći da konceptualno postane sinonim „Velikoj strategiji“. Naime, u mnogim studijama i analizama „hibridno ratovanje“ je predstavljeno kao neprekidan proces bez jasnog momenta njegovog započinjanja i završetka, a ono što je promenljivo u tom procesu jeste samo intenzitet primene njegovih sadržaja, odnosno aktivnosti. S obzirom na kompleksnost tih sadržaja, koji su u suštini ukazivali na rat svim sredstvima i u svim dimenzijama, stvorilo se mišljenje da je upotrebom sintagme „hibridno ratovanje“ pokušano da se obuhvati čitav spektar sukoba bez jasnih pokazatelja korisnosti od takvog pristupa. Postalo je nejasno da li se sintagma odnosi na vojnu doktrinu, vojnu strategiju ili državnu strategiju spoljnopolitičkog nastupa koja je obuhvatala sve instrumente i kapacitete nacionalne moći.

Sledeće i za razvoj teorije veoma važno pitanje, u „hibridnim ratovima“ upotreba nevojnih sadržaja u odnosu na vojne predstavljena je kao dominantna, pri čemu su vojni, odnosno oružani sadržaji svedeni na minimum, prikriveni ili čak, prema nekim mišljenjima, nisu ni neophodni. Na taj način su značajno osporena stanovišta klasične teorije o ratu prema kojima je njegova suština sadržana u primeni oružane sile dve suprotstavljene strane. Time je samo nastavljeno problematizovanje pitanja prirode rata, jer su takva stanovišta bila prisutna i u prvom periodu korišćenja sintagme, naročito u radovima Krevelda i Kaldorove. Razlika između ova dva perioda bila je u tome što se u prvom osporavala težišna politička dimenzija klasičnog određenja prirode rata koja je sadržana u Klauzevicevoj definiciji prema kojoj rat predstavlja nastavak politike drugim sredstvima. U drugom periodu pak, zanemarivanjem značaja vojne komponente u „hibridnim ratovima“, osporavala se njegova oružana dimenzija.

Pomenute ali i druge postojeće nejasnoće vezane za upotrebu i značenje sintagme „hibridno ratovanje“ definišu širi problemski okvir koji je neophodan za usmeravanje daljih pravaca istraživanja predmetnog fenomena. Ipak treba naglasiti, iako su upućene kritike sintagmi validne, nesumnjivo je jasno da postojeće rasprave o „hibridnom ratovanju“ daju plodno tlo za razmatranje karakteristika savremenih ratova, prirode (suštine) rata, budućnosti rata, načina njegovog vođenja, kao i širih bezbednosnih i odbrambenih izazova za koje trenutno nedostaju odgovori.

Literatura

[1] Arreguín-Toft Ivan: *How the Weak Win Wars - A Theory of Asymmetric Conflict*, International Security, Vol. 26, No. 1, Summer 2001.

[1] Arquilla John, *The End of War as We Knew It? - Insurgency, Counterinsurgency and Lessons from the Forgotten History of Early Terror Networks*, in: *The Long War: Insurgency, Counterinsurgency and Collapsing States*, *Third World Quarterly*, Vol. 28, No. 2, Routledge, 2007.

- [2] Vračar Milinko, *Razmatranje adekvatnog teorijsko-epistemološkog pristupa u istraživanju fenomena „hibridnog ratovanja“*, Vojno delo, 7/2017.
- [3] Gerasimov Valerij, Mir na granjah vojny, Gazeta "Voenno-promыšlennyй курьер", 13 marta 2017.
- [4] Gray Colin S., *War, Peace, and International Relations: An Introduction to Strategic History*, Abingdon, UK: Routledge, 2007.
- [5] Dorn Walter, Varey Michael, *The Rise and Demise of the "Three Block War"*, Canadian Military Journal, Vol. 10, No. 1, 2009.
- [6] Dupont Alan, *Transformation or stagnation?: Rethinking Australia's Defence*, Parliament House, Canberra 13. November 2002.
- [7] Duffield Mark, *Post-modern conflict: warlords, post-adjustment states and private protection*, Journal of Civil Wars, April 1998.
- [8] Echevarria Antulio J. II, *Globalization and the Nature of War*, Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, Army War College, March 2003.
- [9] Echevarria Antulio J. II, *Clausewitz and Contemporary War*, New York, NY: Oxford University Press, 2007.
- [10] Kendra Dupuy et al., *Trends in Armed Conflict, 1946–2016*, Conflict Trends 02, Peace Research Institute Oslo, Norway, 2017.
- [11] Kegley Charles William, Blanton Shannon Lisey, *World Politics: Trend and Transformation*, 2010–2011 Edition, Wadsworth, Cengage Learning, 2011.
- [12] Keen David, *When war itself is privatized*, Times Literary Supplement, decembar 1995.
- [13] *Complex Irregular Warfare: The Face of Contemporary Conflict*, Chapter Nine in: Military Balance, International Institute for Strategic Studies, London, 2005.
- [14] Cordesman Anthony H., *21st Century Conflict: From "Revolution in Military Affairs" (RMA) to "Revolution in Civil-Military Affairs" (RCMA)*, Center for Strategic and International Studies, July 2, 2015.
- [15] Korybko Andrew, *Hybrid Wars: The Indirect Adaptive Approach to Regime Change*, People's Friendship University of Russia, Moscow, 2015.
- [16] Kaldor Meri, *Novi stari ratovi – organizovano nasilje u globalizovanoj eri*, Beogradski put, Beograd, 2005.
- [17] Klauzevic, *O ratu*, Vojno delo, Beograd, 1951.
- [18] Kreveld Martin, *Transformacija rata*, JP Službeni glasnik, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2010.
- [19] Liang Qiao, Xiangsui Wang, *Unrestricted Warfare*, Beijing: PLA Literature and Arts Publishing House, February 1999.
- [20] Lowe Karl, *Hybrid War in Vietnam*, in: Williamson Murray, Peter R. Mansoor (ed.), *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*, Cambridge University Press, 2012.
- [21] Luis Bernard, *Kriza islama*, Čarobna knjiga, Beograd, 2004.
- [22] Mattis James N., Hoffman Frank G., *Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars*, U.S. Naval Institute, Proceedings Magazine, Issue: November 2005, Vol. 132/11/1,233.
- [23] Nemeth William J., *Future war and Chechnya: a case for hybrid warfare*, Monterey, California. Naval Postgraduate School, June 2002.
- [24] Popescu Nicu, *Hybrid tactics: Russia and the West*, EU Institute for Security Studies, Alert No. 46, October 2015.
- [25] Racz Andras, *Russia's in Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist*, The Finnish Institute of International Affairs, Helsinki, FIIA Report 43, 2015.
- [26] Roughhead Gary et al., *A Cooperative Strategy for 21st Century Seapower*, Naval War College in Newport, Rhode Island, October 2007.

- [28] Reichborn-Kjennerud Erik, Patric Cullen, *What is Hybrid Warfare?*, Policy Brief 1/2016, Norwegian Institute of International Affairs, 2016.
- [29] Renz Bettina, Hanna Smith, *Russia And Hybrid Warfare –Going Beyond The Label*, Finnish Prime Minister's Office, Government's analysis, 2016.
- [30] Project "Russia and Hybrid Warfare: Definitions, Capabilities, Scope and Possible Responses", Report 1/2016, funded by the Finnish Prime Minister's Office, government's analysis, assessments and research activities.
- [31] Sejdžmen Mark, *Terorističke mreže*, Udruženje diplomaca Centra „Džordž K. Maršal“, Beograd, 2006.
- [32] Stavridis James, *Maritime Hybrid Warfare Is Coming*, U.S. Naval Institute, Proceedings Magazine, Vol. 142, December 2016.
- [33] *The Revolution in Military Affairs*, Special Report, NATO Parliamentary Assembly, November 1998.
- [34] *The Revolution in Military Affairs for Small States*, Report of a Conference organized by the Institute of Defence and Strategic Studies, Singapore 25–26 February 2004.
- [35] Trinquier Roger, *Modern Warfare: A French View of Counterinsurgency*, Praeger Security International, 2006.
- [36] Fleming Brian P., *The Hybrid Threat Concept: Contemporary War, Military Planning and the Advent of Unrestricted Operational Art*, School of Advanced Military Studies, United States Army Command and General Staff College, Fort Leavenworth, Kansas, 2011.
- [37] Fall Bernard B., *The Theory and Practice of Insurgency and Counter-Insurgency*, Naval War College Review, Winter 1998 (Reprint of Fall's article from April 1965).
- [38] *Hybrid War – Hybrid Response*, NATO Review Magazine, 3 July 2014.
- [39] Hoffman Frank G., *Small Wars Revisited: The United States and Nontraditional Wars*, The Journal of Strategic Studies Vol. 28, No. 6, Routledge, UK, December 2005.
- [40] Hoffman Frank G., *Complex Irregular Warfare: The Next Revolution in Military Affairs*, Orbis, Volume 50, Issue 3, Summer 2006.
- [41] Hoffman Frank G., *Lessons from Lebanon: Hezbollah and Hybrid Wars*, The Foreign Policy Research Institut, August 2, 2006.
- [42] Hoffman Frank G., *Conflict in the 21st Century – The Rise of Hybrid Wars*, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, Virginia, December 2007.
- [43] Hoffman Frank G., *Hybrid Warfare and Challenges*, JFQ, Issue 52, 1st quarter 2009.
- [44] Hoffman Frank G., *On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs Hybrid Threats*, War on the Rocks, July 28, 2014.
- [45] Huber Thomas M. et al., *Compound Warfare: That Fatal Knot*, U.S. Army Command and General Staff College Press Fort Leavenworth, Kansas, 2002.
- [46] Chivvis Christopher S., *Understanding Russian „Hybrid Warfare“ And What Can Be Done About It*, The RAND Corporation, 2017.
- [47] Chapman Gary, *An Introduction to the Revolution in Military Affairs*, XV Amaldi Conference on Problems in Global Security, Helsinki, Finland, September 2003.
- [48] Yuichiro Nagao, *Unconventional Warfare: A Historical Perspective*, in: Essence of Military Power: At the Dawn of the 21st Century The National Institute for Defence Studies, Ministry of Defence of Japan, 2001.